

ШЫН

№ 131-132
(17932-33)

2010 чылдың
ноябрь 4,
четверг

Садар өртээ
6 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

НОЯБРЬ 4 – Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганының хүнү

Байыр чедиришкүннери

Тыва Республиканың хүндү-чурттакчылары!

Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганының хүнү-биле чүректин ханы-дан чедирген байырывысты эл ап көрүңер!

Даштыкы интервенцияның бол-маштыкы чөрүлдээлериниң аажок байдалдарында хөй нацио-наль Ада-чурттуң хосталгазы хамаарышпас чоруу дээш улустарының каттышка-ын түннелинде бо байырлал түтүнген. Өгбелеривистиң маа-рыг чоруу болгаш төөгүнүң арт-тан истери бисти Төрзэн чур-тунак болурунга, кандыг-даа алдалар үезинде эрес-дидим үн салбазынга, торлуш чок бодунуң чуртунуң чаагай үезинге бүзүрелге өөредип

ноябрь 4-түн хүнү чүгле чурттуң үндө маадырлыг чоруктуң шыкынының езулады эвес, ооң чурттакчылары, нация-жың-чүдүлгези, езу-чаңчыл-кандыг партияга кирип ту-хамаанчокка чаңгыс аай-чолдуг чон бис дээрзин бис-

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш. КАРА-ООЛ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
Даргазы К.ДАВАА.

ке сагындырып турар. Күштүг, чөп-түг, ажыктыг күрүнени моон соң-гаар тудары улуг Россияның даар-тагы хүнү бистиң кады күжениш-киннеривистен хамааржыр.

Бистиң күжүвүс – чаңгыс демивисте.

Тыва Республика Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганының хүнү ниитилелди улам ыңай каттыш-тырарының байдалында уткуп турар. 2010 чылдың октябрь 10-да Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдаларының үезинде Тываның соңгукчулары политиктиг турум чорукка чүткүлдүүн чаңгыс кижиге көргүзүп, эрге-чагырганың бүгү адырларының ажыктыг кады ажыл-дажылгазынче, бурунгаарлаар дээш күженишкүннерни каттыш-тырарынче республиканың Чазаа-ның угланышкынын бир үн-биле деткээр.

Эргим чаңгыс чер-чурттуглары-выс! Силерге быжыг кадыкшылды, профессионал ажыл-чорудулга-нарга чедишкүннерни, чаагай чүүлдерни, тайбыңны болгаш чөпшээржилгени күзедивис!

Тыва Республиканың эргим чурттакчылары, Чоннуң эп-сет-кил каттыштырылганының хүнү-биле силерге байыр чедирдим!
Бистиң чуртувустуң күрүне байырлалдарында онзагай черни ноябрь 4 ээлеп турар. Россияның хөй националдыг чонунуң эп-сеткил каттыштырылганының ачызында хөй чылдарда үргүлчүлөп келген удур турушкуннар болбастан болгаш иштиги чөрүлдээлер

соксаан. Россияның чонунуң быжыг эп-сеткили ооң Төрзэн чуртунга ынакшылы болгаш шынчызы бистиң күрүненистиң хамаарышпас чоруун камгалап алырынга идегелдиг быра болуп келген. Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганының хүнү дээрге, бистерге бүгү хамааты ниитили-линиң байырлалының хүнү болуп келген, ол дээрге патриотизмниң, чөпшээржилгениң болгаш чоннуң

быжыг эвиниң чүс-чүс чылдардагы чаңчылынга хүндүткелдин хүнү-дүр.

Силерге быжыг кадыкшылды, бүгү-ле эгелээшкүннерге чедиш-киннерни, силерниң өг-бүлеле-ринерге тайбыңны болгаш оожур-галды, эки болгаш чаагай чүүл-дерни сеткилим ханызындан күзе-дим!

Хүндүткел-биле,

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор
А.ПОПОВ.

Кожаларда кандыгыл?

ШЫЫРАК СПОРТЧУЛАРГА ДЕТКИМЧЕ БАЙЫРЛАЛ

Улан-Удэ хоорайда Бурят Республиканың Чазааның бажыңының хуралдаар залында «Респуб-ликаның спортчу чоргааралы» деп байырлыг үлалды 2010 чылдың октябрь 7-де көөр аргалыг алдум.

Спорттуң чамдык хевирле-Россияның чыынды команда-ны составтарынче кирип ту-гаш делегей чергелиг мар-шарга бо чылын улуг чедиш-лиг болган бурят спорт-шаннап-мактаан. Бо солун, езулалга Бурят Рес-публиканың Президентизи, Бурят-иканың Улустуң Хуралының а, Улан-Удэ хоорайның а даргазы, Бурятияның Ламазы, республиканың дүрүлгелериниң удуртук-шыырак сайгарлыкчылар-скелер-даа киришкен.

Ылын Сингапурга элээди-зынга эң баштай эрткен оюннарының чемпиону Бадаржаповка (хостуг 6 кг) база тренери Виктор тус-тузунда 750 муң хостуг хүрешке Москва эрткен делегей чемпио-

надынга хүлер медальдың эдилек-чизи Любовь Волосовага, тренери Андрей Бузинге 500-500 муң рубль-дин, ол ышкаш ча адырынга де-легей чемпионнадынга дөрткү черни ээлээн Жаргалмаа Цыренжаповага база тренери Цырендоржиевке 300-300 муң рубльдин сертификаттарын Бурят Республиканың Президен-тизи В.В.Наговицын кончуг кыска, ынчалза-даа чымчак сөстөр чугаалааш, тывысты.

Улан-Удэниң чагырга даргазы ол-ла спортчуларга тус-тузунда 15 соток чер участоктарын хоорайның эң дээр дээн девискээрден аң-гылап бергенин дыңнадырга, «Бурят тудуг сервис» компания ол спортчуларга чүгле эптээр кылдыр белеткеп каан улуг бажыңнар ыяштарын белекке берди. «Улан-Удэниң тудуг монтажи» организа-ция ол бажыңнарның иштиги одал-га системаларының дериг-херек-

селдерин боттары саткаш, халас эптеп бээриниң дугайында дугур-жулгага атты чыылган хөй улус мурнунга салган.

Олимпийжи чемпион Алдар Бадаржапов биле ооң тренери Виктор Ринчиновка оларның чурт-тап, белеткенип турары Баргузин районнуң чагырыкчызы Дагдунов чаа чиик автомашиналарның дүл-гүрлерин тус-тузунда тывыскаш, оларның белеткенип турары спорт-залга душтуг чунар өрзэлди дарый эде кылдырып турарын чугаалаан.

Бурят Республиканың Улустуң Хуралының Даргазы М.М.Гершевич бо спортчуларга болгаш тренер-лерге 2011 чылдың январь айдан эгелеп тускайлаттырган стипендия-ларның хемчээлдерин хоойлу-жудулгада өстүргенин дыңнаткан. Ол дээрге делегей чергелиг мар-гылдааларның чемпионнарынга болгаш тренерлеринге ай санында тус-тузунда 25 муң рубль, а шаң-налдыг черлериниң эдилекчиле-ринге, тренерлеринге 15-15 муң рубль чүве-дир.

Бурят Республиканың күш-культура болгаш спорт сайыды

В.Бумбошкин «Байкал» турисчи фирманың директору Раиса Кова-лева-биле кады бо чылын делегей-ге шыырак көргүзүлгелерлиг болган бо спортчуларга Таиландыга дыш-таныр халас путевкаларны тывыс-кан. Спортчу сайыт 2012 чылдың Олимпий оюннарынга киржир ар-галыг тодаргай бурят спортчулар-ның белеткенинге Бурят Респуб-ликаның Чазаа 6 миллион рубльди келир чылын тускайлаар сорул-галыг болуп турарын өөрүшкү-биле дыңнатты.

Шаңналдар үезинде бурят улустуң ыры-шоору куттулуп, алга-йөрээлдер үзүктөлбөй турган. Содак-шудак кеткен 30 ажыг аныяк мөге эр сцена кырынче үнүп кел-геш, бурят хүреш дугайында ыры чараштыр күүсеткенин улуг со-нуургал-биле көрдүм.

Байырлыг езулал соонда хос-тук хүрешке Россияның алдарлыг тренери, хоочуннар аразында де-легей чемпиону Виктор Баймеевке ужураштым. Ол тываларга көөрде, бурят спортчуларның бо чылгы чедишкүннери арай бөдүүн деп чүвени демдегледі. Элээдилер

аразынга А.Бадаржапов – баш-тайгы Олимпий оюннарының чем-пиону, В.Вильмов аныяктар ара-зында Европа чемпиону болган. Херээжен мөгежи Л.Волосова де-легей чемпионаттарында дөрт чыл улаштыр шаңналдыг черлерни ап турар. «Силер, тывалар, улуг улус аразында чүгле хостуг хүрешке бе-зин бо чылын Европага ийи чем-пионнуг, делегейге бир «мөңгүн» чемпионнуг болдунар» – деп чу-гаалады. Мен ол сөстөрни дың-нааш, чаңгыс чер-чурттугларым Ло-риса Ооржак биле Опан Саттың дээш, өскелерниң-даа спортчу че-дишкүннеринге улуг чоргаарлан-дым.

Делегейниң спортчу арена-лынга улуг чедишкүннерлиг бол-ган тыва спортчуларывысты бистер база шак ыңчаар үнелеп, демдег-лээр боор бис деп идегел-биле чанып келгеш, бо одуругларны бижип ор мен...

Николай ООРЖАК,
спорттуң хоочуну.

(Гонорарны солунга арт-тырдым).

Тыва Республиканың Чазаа

**ЧЫЛДЫ
ПЛАНЫ
КУУСЕТТИН**

Авторның тырттырған чурук-
тары.

Светлана БАЛЧЫН

НОВАБРЬ 4 — Чоннуң эп-сеткил каттыштырылгазының хуну

• ТӨӨГҮЗҮ. Кажан байырлап эгелээни •

КАНЧААР-ДАА АДАЗА...

Ноябрь 4 — Казаньның Бурган Иези иконазының күнү — күрүне байырлалы кылдыр Россияга 1649 чылдың ноябрь 4-тен эгелеп (эрги сан-биле октябрь 22) Алексей Михайлович хаанның Чарлы-биле тургустунган.

2004 чылдың декабрь 16-да Күрүне Думазы «Дайынчы хуннеринин дугайында» кылдыр хулээп алгаш, эдилген кирип, 2005 чылдың ноябрь 4-те Казаньның Бурган Иези эп-сеткилинин байырлалы чарлаан. Ол хоойлунун эвилелинин тайылбыр бижинде чар бижээ: «1612 чылдың 4-те Кузьма Минин болгаш Пожарскийге баштаткан ополчен шериглери кыдат райже халдап эжелээш, Казань поляк эжелекчилерден иттиелде боттарының харжып турары социал эрге-бай-чүге Казаньның Бурган Иези чүдүлгези болгаш ук-ызы-у хамаанчокка чаңгыс эп-сеткил көргүскөн».

Петр I хаанның «Төрзэн чурт-калгалачызы» деп адааны Мининин дугайында сак-кын хунун чээрби чүс чылдың чедир май 8-те эрги езу-эрттир турган. 1917 чылда революциязының соонда, литов эжелекчилерден хос-ы болгаш Кузьма Мининин хунун демдеглээр ол чаң-чүлген. Улустарның чаңгыс килинин байырлалы чаа эвес, канчылдарже эглип турары

Ляктардан орус чоннуң хос-ын демдеглээр ол байыр-чүге Казаньның Бурган Иези иконазының байырлалы деп чыл?

Бурган Иези деп Казань икона-79 чылдың июль 8-те өрт-а ээнзирзэн Казань хоорай-а чылган. Тос харлыг сүзүк-

чүдүлгели уруг Матрена Онучи-нага Дээр Кадыны дүжүнге кирип келгеш, иконаны кайыын тып ал болурун чугаалаан. Ынчалза-даа уругнуң чугаазына кым-даа бү-зүрөвзэн, херекке албаан. Бурган Иези үш катап (Богородица) уруг-нун дүжүнге кирип, үш катап ико-наның чыдар черин айтып берген. Матрена авазы-биле айыткан черни казып тургаш, бурган чуруун (ико-наны) тып алганнар. Ону дилеп турда, иешкилерниң чанынга хөй

кижилер турган дээр. Бурган чуруун церковьче апар чыдырда-ла, элдепиг чүүлдер эгелзэн: хөй кижилер аразына турган ийи согур кижии экирип, карактары көрүп турар аларган.

Бурган чуруу тывылган ол чер-ге уругларга Бурган бодаралының (Богородицкий девичий) церковь туттунган. Ооң баштайгы өөреник-чизи Матрена Онучина болуп кир-геш, сөөлүнде барып Марфа деп ат-биле ат-сураглыг шажын ажил-дакчызы (игуменья) болган.

Бүдүн чурт Русьтун ынак оуруу Казаньның Бурган Иезинин чуруун алдаржыдып, берге үелерде Русь-ту камгалаан деп бүзүрөп, демдег-леп чораан. Ынчангаш ол чурук-

тун хевирлерин катап дүрзүлээш, 1579 чылда Москваже Иван Грозный хаанче чоруткан. 1612 чылда ооң хөй-хөй хоолгалары тыптып эгелзэн. Петр I хаанның үе-зинде ол элдепиг чуруктун бир хоолгазын Санкт-Петербургче эккелген.

Казаньның ол бурган чуруун Кузьма Минин биле Дмитрий Пожарский Кремльди болгаш Москваны дайзыннарда хостап тургаш, ыдык кылып шыгжап, кады ап чорааннар. Ол болушкуннарга тураскаал кылдыр Казань соборун туткан. Ону 1936 чылда узуткаан турган. А 1993 чылдың ноябрь 4-те ол хүрээни катап база Москва-ның Кызыл шөлүнге эде тургузуп ажиткан.

А эге хевир боду болур Бур-ган Иези деп бурган чуруунун салым-чолу орта билдинмес. 1904 чылда ону болгаш Камгалакчының чуруу-биле каттай Казаньда Бурган бодаралының церковьтан оорлаан. Ол чуруктарның кайызы-даа 100 муң рубль хире акша-түнге дең үнелиг даштар-биле каастаттынган. Олардан аңгыда лаалар сугар ап-тара иштинден акша-төгери база читкен деп турар. Оорлаан кижии 28 харлыг тараачын Варфоломей Чайкин (Стоян) деп санап турар. Ол үнелиг чүүлдерни болгаш чу-руктарны садыпкан, а Бурган Иезинин чуруун чара шалкаш, өрт-тедипкен мен деп медеглзэн. Ону суд болгаш истелге база бадит-каан. Ынчалза-даа ол өчүүн чеже-даа катап өскерткен дээрзи база билдингир. Ол Бурган Иезинин чуруун эрги чүдүлгелигерге са-дыпканын база чугаалаан.

Бурган чуруу кайдал? Бир чам-дык кижилер мынча деп чугаа-лажыр. Казаньның Бурган бодар-алының церковьтун башкарыкчызы (игуменья) кежээ удуурда сырты-нын адаанда алыс шын бурган чу-руун ооң хоолгазы-биле солуп алы-рынга ынак чораан дээр. А ол бур-ган чуруу ам Арск чевээнде Яро-славск церковьта деп олар бадит-кап турар. Билдингир шинчилекчи Н.Н.Чугреева ол чурук езулуг

чурук эвес-тир деп демдеглзэн.

Өске бир кижилерниң медээзи-биле алырга, ол бурган чуруу Ватиканга чоокка чедир турган деп турар. Ол канчал ында чеде берге-нил деп айтырга ийи аңгы даап бодаашкыннар бар: бирээзи, оор эрги чүдүлгелигерге бурган чу-руун садыптарга, олар больше-виктер эрге-чагыргага кээрге, ону күрүнеге дужаар ужурга тава-рышкан деп турар. Ийи дугаар бодал: бурган чуруун Петр I хаан ап алган, чээрби чүс чылдың 30 чылдарына чедир ону тудар дээр тускайлап кылган хүрээге турган. Бир дугаар болгаш ийи дугаар даап бодаашкыннар чаңгыс чүүлге катчып кээр: большевиктер ол бурган чуруун садыпкан. Ынчангаш ол Ватиканга келгени ол.

2005 чылда Алексей II дириг турда, католиктиг церковьтун тө-лээлери Россияга «бир-ле Казань овор-хевирин» эгидип берген. Ам ол Төрзэн черинде Казаньда шыг-жаттынып турар. Н.Н.Чугреева Рим Папазының эгиткени ол бурган чуруу Бурган бодараткан Иениң 1579 чылда тывылган ол езулуг чуруу болбас дээрзин янзы-бүрү чылдагааннар-биле тайылбырлап турар. Эң кол чүүл — ооң хемчээли езулуг чуруктун хемчээлинден улуг болуп турар. Ам дээрзинде чүгле даап бодал болур: Бурган бода-раткан Иениң чуруу кадагалат-тынган бе? Ону кайыын тып ап болурул?

А бистиң республиканың чурт-такчылары бо төөгүлүг болууш-куннарны копарып бижээнимниң чылдагаанын билип алырын кү-зээр-дир мен. Кажан ону байыр-лаалы, чүү деп байырлалды дем-деглзэли — ол маргылдаа чок бис-тин херээвис. Бистиң өгбелери-вистиң бистиң келир үевис дээр хувискаалды болдурганы утун-дурбас ужурлуг. Чүге дээрже Ок-тябрь революциязы бистиң рес-публикавыстың төөгүзүнүн чырык арыннарын ажыдарына эге чада болган. Ону утпаза чогуур.

Айлаң ДАРЖАА
белеткзэн.

ТӨӨГҮГЕ ТУРБААН ДЕМНЕЖИЛГЕ

гырганың киржилгези чокка бө-дүүн чон боду чурттуң болгаш кү-рүнениң салым-чолун шиттирлеп шыдаан. Улус-чон каш хокшулун октажып чыгаш, боо-чепсекти са-дып ап, черин хостап, найысылалга чурумну тургузуп эгелзэн. Олар хаан-даа дээр эвес, ынчан хаан чок турган. Рюриктөр төнгөн, Романов-тар ам-даа эгелевзэн турган. Ада-өгбелер бодунун чери дээр тулчуп киргеш, тиелелгени чедип алган. Ынчан бүгү хоорай, суурлар, бүгү националдар, бүгү аңгы бөлүктөр — шупту катчып алган. Ону Чоннуң эп-сеткил каттыштырылгазының хуну дээр-даа ужурлуг. Ындыг өске хун орус төөгүге турбаан.

Ноябрь 4-тү Чоннуң эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалы кылдыр тургузар санал-бодалды 2004 чылдың сентябрь айда Россияның Шажын-чүдүлгелер аразының чөвүлели үндүрүп кел-ген. Ол санал-бодалды Күрүне Ду-мазының күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле комитеди деткзэн. Октябрь 4-те ол-ла эг-лээшкини «Чаңгыс демниг Рос-сия» фракциязының удуртукчу-зунун оралакчызы Валерий Бого-молов деткип турарын хөйүнү мурунуга илереткен.

2004 чылдың ноябрь 23-те Кү-рүне Думазына Күш-ажыл коде-кизинге эдилгелер кириер дуга-йында хоойлунун төлөвилелин сай-гарып көөрү-биле кириген. Ол дээрже ноябрь 7-ни — Октябрь ре-волюциязының байырлалы болгаш декабрь 12-де Конституция хуну-нун байырлалын дүжүрер, Чаа чыл-дың каникулдарын 2-ниң хунунден 5-тиң хунунге чедир узадыр болгаш ноябрь 4-тү байырлал хуну кылдыр кириер дугайында өскертилгелер-дир. Ол хоойлу төлөвилелинин авторлары Валерий Богомолов, Олег Еремеев («Чаңгыс демниг Россия») болгаш Владимир Жири-новский (РЛДП). Ол-ла хун Ша-жын-чүдүлгелер аразының чөвү-лели Күрүне Думазының даргазы Борис Грызловка ноябрь 4-түн хунун байырлал хуну кылдыр тур-гузар дугайында дилегни кириген.

2004 чылдың декабрь 27-де ук төлөвилел үш дугаар номчулгасы-биле хулээп алдынган: 327 депутат бадылаан, 104 депутат (шупту ком-мунистер) удур бадылаан.

2005 чылда ноябрь 4-түн бай-ырлалының төвү Нижний Новго-род болган. Аңаа Кузьма Мининге болгаш Дмитрий Пожарскийге ту-раскаалды ажиткан. Байырлалга

патриарх Алексей II киришкен. Москвада Минин биле Пожарский-нин тураскаалына ол хун Прези-дент чечектер салып мөгейген.

2006 чылда байырлыг марш чыскаалдар эрткелзэн.

2007 чылда байырлалдың ат-алдары алгаан. Болтиненко төөгүге тураскааткан «1612» деп фильмин тырттырган. Чүгле Москвага безин 39 хемчеглерни организастан. В.В.Путин Кремльге «Орус сагыш-сеткил салгалының камгалалы дээр» деп Пушкин аттыг медаль-дарны тывыскаан.

2008 чылда бүгү чурт байыр-лаан. Дмитрий Медведев Минин биле Пожарскийнин тураскаалына чечектерни салып мөгейген. Кремльдин Улуг Ордузунга байыр-лал уламчылаан. Революция шө-лүнге чеди миллион кижии киржик-чилиг митинг болган. Муң-муң кес-киндилерден чон «Тайбың чоор-ганын» даараан. Наркотиктерге удур демиселди деткзэн аныктар-нын рок-фестивалы болуп эрткен.

2009 чылда байырлалды чуртка калбаа-биле демдеглзэн. Кремль-дин Улуг Ордузунга улуг байыр-лалды эрттирген.

Интернет-сайтыдан.

Сонуургаңар

НОВАН-БИЛЕ АТТАШ

«Делегейниң дириг эрти-нези» деп ховар аттың эди-лекчизи, төөгү эртемнеринин доктору, Тываның Улустун чогаалчызы Монгуш Бо-рахович Кенин-Лопсанның бижээни «Буян-Бадырғы» деп роман-эссениң ному чырыкче үнүп кээрге-ле, улуг со-нуургал-биле номчуп, төөгүнү катап база кончуг кичээ-гейлиг таныжып көөр аргалыг болдум.

Ында бижип кааны болза бөдүүн арат Номчуланың өөнге Улу чылдың частың адак айының 15-те азы 1892 чылдың апрель 25-те төрүттүнген Улуг-Аян-гатыже кирип чыдар Оваалыг хемчигештин чазаг, күзег чурту болур Буян-Бадырғының төрзэн чери — Барыын-Хемчик ко-жуунун Аянгаты.

Буян-Бадырғыны Барыын-Хемчик кожуундан Хемчиктин Даа кожуунунче Хайдып үгер Даа Буурул ноян эккелгеш, кончуг эки азырап өстүрген. Ол улуг угаанныг, эртем-билиг, Ты-ваның бир ховар кижизи бол-ганын билер бис. Буян-Бадырғы ноян бо 2010 чылда 118 харлаан. А 2012 чылда төөгүлүг баш-тыңчывыс, тыва чоннуң баш-тайгы күрүнезин тургускан, төре херзэн баштап чораан маа-дырлыг оглу 120 юбилейлиг харын демдеглээр.

Мен бо чүүлүмге Буян-Ба-дырғы ноянның төрүттүнген-инден таптыг-ла 100 чыл бол-ганда, Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы суурга ооң адын алган оол дугайын бижикиседим. Ол — Борис Сундуй оглу Монгуш биле Галина Серетовна Оор-жактың оглу. Бо өг-бүле эрес-кежээ болгаш уран-шевер. Олар оглунун доюн эрттирери-биле дөргүл-төрелин, улуг өгбелерин чалаан. Бичии оолду ноянның ады-биле Буян-Бадырғы деп улуг өгбези Д.М.Чамыян адап каа-нының херечизи болган мен.

Бичии Буян-Бадырғыны чаг иштинде бүүрек дег, эрге-чассыг кылдыр өстүргеннер. Кады өскен чаңгыс угбалыг. Ол ам 18 харлыг шыырак аныак эр болган. Шко-ланы дооскаш, Кызылдың эконо-мика болгаш эрге-хоойлу техникумунун сургуулу апарган. Школага өөренип тургаш-ла, кожуун-суму чергелиг фести-вальдарга киржип, шаңналдыг черлерни ап турган. Спортка база сонуургалдыг.

Ада-иези оглу чайгы дыш-танылгада кээрге, Буян-Бадырғы ноянның ажил-албан хаап, амы-дырап-чурттап чорааны Үстүү-Хүрээге чедирип, тейледип алыр-лар. Ынчангаш Гун ноян Буян-Бадырғының атташ адынга ооң төлөптиг болурун күзээр-дир бис.

Полина ДОНГАК.

Чөөн-Хемчик кожуун.
Чыраа-Бажы суур.

Минин биле Пожарский.
1612 чылда М.И.Скотти
чураан.

ык 4 чүс чыл бурунгаар ополченнер садыгы Ми-ле шериг баштыңы По-йинин башталгазы-биле эжелекчилерни Москвадан ойлаткан болгаш үймээн муңное время) дээр үениң нун эгезин салган. Үймээн Меге-дмитрийлер чагырга кылап, боярлар эрге-ча-н бүрүн эргелерин үлежип турган үе. Речь Посполитая Русьтун каяа, чүнү тургу-ону холга канчаар кирип планнап алгаш турган. Ол үр шөйлүп келген. Бир шаяхтын ол планнары берген турган болза, ССРЭ-ге-даа, Россияга-даа турган деп бис бе, та турган деп бис?!

Ноябрь 6 — Бүгү-делегейниң эр улустарының хүнү

ЕЗУЛУГ ЭР КИЖИ —
ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ КИЖИ-ДИР

Ноябрь айның бир дугаар субботаында Эр улустун хүнү болурун Михаил Сергеевич Горбачевтун саналы-биле КНО-нун Венада салбыры болгаш элээн каш делегей чергелиг организациялар деткип чарлаан. Бо байырлалдан аңгыда, ноябрь 19-та Эр улустун хүнүн 1999 чылдан бээр Тринидад, Тобаго, Ямайка, Австралия, Индия, Сингапур, АКШ, Великобритания, Мальта, Мурнуу Африка болгаш Узбекистанда демдегелер турар.

Бистиң республикавыста чаа тыптып турар бо байырлал хүнүнде найысылалга эр командалар аразына спортчу хемчеглер И.Ярыгин аттыг спорт комплекзинге эртер. А мен бо байырлал таварыштыр республикада бүгү эр хиндиктиг кижилерге байыр чедир-бишаан, силерни кандыг кылдыр херээжен улус көрүксээрин дамчыдыскадым.

ЕЗУЛУГ ЭР КИЖИ КАНДЫГ

БОЛУР УЖУРЛУГУЛ?

Дина Ивановна ОЮН, ТР-ниң Чазааның Даргазының чөвүлекчизи:

— Езулуг эр кижиге харыысалга деп сөс эң кол ужуру-уткалыг болур. Езулуг эр мөзү-бүдүштүг кижиге кандыг-даа байдалда харыысалганы бодунче хүлээнип ал шыдаар. Ооң артынга херээжен кижиге камгалаттынган, бодун чоргаар-шөлээн алдынар болур

болза, ынчан эр кижини езулуг эр мөзү-бүдүштүг деп болур.

Чечек Валерьяновна АРТЫНА, ТР-ниң Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албаны агентилелдин күш-ажыл рыногунун анализиниң талазы-биле килдис эргелекчизи:

— Бистиң агентилелдин удуртукчузу Виталий Сергеевич Чажоолду езулуг эр шинчилиг деп көөр мен. Ол толтуг, бодамчалыг, бөдүүн, чүү-даа чүвени деңзигүрүлүп билер болгаш ажилына негелделиг кижиге.

Чечена Чигжитовна БАЗЫР-ООЛ, юрист:

— Езулуг эр кижиге өг-бүлезинге болгаш чоок кижилеринге кичээнегилги, оларның амыдыралына таарымчалыг байдалды тургузуп

шыдаар азы тургузар дээш кызар кижиге ол-дур деп санаар мен.

Валерия Викторовна КОНГАР, «Шын» солунунун корреспондентизи:

—Езулуг эр кижиге (настоящий мужчина) биле сагыш ышкаш эр кижини (идеальный мужчина) дөмейлээн херээ чок. Херээжен чонун сагыш ышкаш эр кижиге деп көөрү: боду чараш, кежээ, арага ишлес, таакпы тыртпас дээн ышкаш багай аажы-чаңы чок деп тодараткан кижиге херек кырында дыка берге кижиге болза хөңнү. Сагыш ышкаш чүве кажан-даа турбас...

А езулуг эр кижиге дээрже херээжен эжинге кезээде идегелди, бүзүрелди магадылап чоруур кижиге-дир. Азы херээжен эжинге ынакшылын шынзыдып шыдаар кижиге-дир.

Эр улус канчаар бодаар ирги дээш ол-ла айтырыгны бистиң солунунун хоочун бижикчизи

Маадыр-оол Данзынга салды

— «Сөглээн сөс, керткен азы «Чугаа чаңгыс, чудурук деп үлегер сестерни сагып чор кижилер езулуг эрлер ол-дур деп, ол харыылады.

Кандыг-даа үзел-бодала социал байдалдыг болгаш хиндиктиг кижиниң көрүжү-биле эр кижилер дээрже камгалакчылар гаш чөлөнгиниш-тир дээрзин көрүс. Ынчангаш, акылар бол дунмалар, бүгү эр хиндиктиг килер, өг-бүленерге үстүнде арыышкында кирген ол бүтүрүлүп күзелдер болгаш хертер болуп артпайн, а херекында амыдыралдын дүр хоойлузу болурун күзедим.

Бо байырлалды тургускан албан-дужаалдыг дарга харыысалгалыг деп көөр кижиге бар ирги бе?

Айлан ДАРЖА

БҮГҮ НАЗЫНЫНДА ДАЙЫНЧЫ

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Михаил Грачев Тываның прокуратура органнарына 30 чыл дургузунда ажилдап келген. Эрге-хоойлу удурланыкчылары чеже катап ону көгүдүп, «садып» алыксаваан дээр, ынчалза-даа Сталинград тулчуушкунунга кадыккан агаар десантызының школазын эрткен фронтучу албан-хүлээлгезинге арыг, шынчы бооп арткан. Ол шынчы болгаш принципиалдыг ажилдакчы Ада-чуртунга төлөтпү-биле бараан болуп келген. Амыдыралының сөөлгү хүнүнге чедир ол кем-херек үүлгедии-биле демисежип келген. Ооң чүрээ «дайынчы» олудунга — ажилчын кабинетинге сокпайн барган.

Михаил Грачев 1923 чылдың октябрь 23-те Пенза облазында Мокшан районунун Юлово суурунга төрүттүнген. 1941 чылда ол шериг комиссариатына келгеш, фронтуче чорударын дилээн. 18 харга чедир ийи ай арткан оолду, аныяк дайынчының курстарын эртип турда-ла, хары чеде бээр кижиге-дир дээш ооң дилээн хандырган. 1941 чылдың сентябрь 1-де анаа дайынчы Михаил Грачев 7 дугаар агаар-десант бригаданың 5-ки агаар-десант корпусунун дайынчызы апарып, сеткили ханган. Парашют-биле баштайгы шураашкын, дайын-биле холдажыр демиселдин кичээлдери көдээниң аар-берге амыдыралына дадыккан оолга безин дыка берге болган. Кежээлерде ол шуут пат туруптар, ынчалза-даа фашистер Москваже ырбал, чүткүп орап деп бодаптарга-ла, бергелер чүү-даа эвес алаар.

Ооң соонда дайынның де-вискээринче десант шериги эштери-биле октаткан, баштайгы тулчуушкун, фронт шугумун эрткени, хөй эш-өөрүн оскунганы ону улам быжыктырган. Ынчалза-даа ийиги делегей дайынының уг-шин хертертен ескертипкен Сталинград тулчуушкуну ооң сагыш-сеткилинге кажан-даа уттундурбас болуп арткан.

Сталинград тулчуушкуну ийи үеге чардынып турар: камгалал болгаш халдаашкын. Камгалал кезээ 1942 чылдың июль 17-ден эгелээш, ноябрь 18-түн хүнүнге чедир. 1942 чылдың чайынында тулчуушкуннар Волганың эриктеринге чедип келген. Кавказ болгаш Крымче улуг шавар халдаашкынның планынче Гитлер Сталинградты база кириген. Ооң сорулгазы — улуг үлетпүрлүг хоорайны эжелеп алгаш, шериг дериг-херекселдери үндүрүп турар апарган заводтарын ажылгалга алыры. Оон улаштыр-ла Гитлер Волгаже

Юстицияның улуг чөвүлекчизи Михаил Емельянович Грачев.

үнүп, кыска үениң дургузунда Кавказты эжелеп ал, фронтуча чугула херек Каспий далайының нефтизин холга алып деп чилбизи хайныгып турган. Бо улуг сорулгазын Гитлер Паулкостун чаңгыс 6-гы хову армиязының күжү-биле чеди-ле хонуктун иштинде чедип алырын күзеп турган. 1942 чылдың июль 17 — Сталинград тулчуушкунунун эгелээн хүнү. Күш болгаш техника талазы-биле каш катап ажыг дайынга удур Сталинград фронтунун Дээди командьлал тургускан. 62,63,64, 21,28,38, 57 шериг армиялары болгаш 8 дугаар агаар армиязы фашистерге удур демиселче кирген.

Сталинградтын соңгу-барыын талазынга 39 дугаар дивизияга Михаил Грачев дайылдажып турган. Тулчуушкунун эгезинде ийи таланың күжү дең эвес турган: 12 бистиң дивизияларымыска 160000 шериг турган болза, дайынның 14 дивизияларына — 270000. Бистиң 8 дугаар агаар дивизиязынга 454 самолет турган болза, фашистерниң агаар флудунга — 1200. Бистиң шериг 2200 миномет чепсек-

херекселдиг болза, дайынның 800 миномет чепсек-херексел хөй турган. Танкылар санын алып болза, дайынның 100 танк хөй. Бистиң шериглерниң хөй кезин аргадуржулга албаан, а артканнары оон мурнундагы тулчуушкуннарга туруп могапкан байдалдыг турган.

Чепсек болгаш техника талазы-биле артык күштүг дайынны совет шериглерниң эрес-дидим, коргуш чок чоруу ырмазын сыккан. Ада-чурттуң Улуг дайынының угланышкыны өскерилген: совет шериглер хөй-аът кирген, а Сталинград тулчуушкунунга аштырышкындан вермахтын шериглери коргуп эдерээн. Сталинград тулчуушкунунга аштырышкын фашистерге езулуг мораль-политиктиг согуг болган. Бистиң чуртка делегей чергелиг ат-алдарны, хүндүнү ол тулчуушкун берген. Фашизмниң хамчык аарыындан кижиге төрелгетенин совет шериглер ынчаар камгалап каан.

Сталинград дээш тулчуушкунга бодунун үлүүн дайынчы Михаил Грачев база кириген. Анаа ол балыглаткаш, үш ай дургузунда госпитальга эмнедир ужурга таварышкан. Экирий бергеш, Михаил Грачев улаштыр демисежип, Украин фронтунун 6 дугаар дивизиязынга чадаг шериг составына катчып алган. 1943 чылда шаап халдаашкын үезинде ол база катап балыгланган. Баку госпиталына ол чартык чыл эмнеткен. 1944 чылда солдат Михаил Грачев хөй медальдарлыг, Кызыл Сылдыс орденниг болгаш... холу чок чанып келген.

1947 чылда Куйбышевтин юридиктиг школазын дооскан соонда, ону Тыва автономнуг областың прокуратура органына ажилдаары-биле чоруткан. Тывага келгеш, Тожу районун прокуратура чериниң истекчизи болуп, күш-ажылчы базамын эгелээн. Оон прокурорунуң дузалакчызы болуп, Каа-Хем районун прокуратуразын удуртуп ажилдаан. 1953 чылдан 1968 чылга чедир Танды районунга прокурорлаан. Бодунга болгаш өскелерге негелделиг ажилдакчыны чүгле коллегалары эвес, а чурттакчы чон дыка хүндүлээр турган. Ажилчы чоннар депутаттарының Танды район Советиниң депутатынга ол ийи катап сонгуттурган. СЭКП райкомунун доктаамал кежигүнү чораан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи М.Е.Грачев чүгле хөй-

ниити ажилына идепкейжи эвес, а доктаамал көдээ суурларже сургакчылап, чон-биле ужуражып, эрге-хоойлуга хамаарышкан лекция, беседаларны чорудуп турган. Районга кем-херек үүлгедии эвээжээн, Михаил Емельянович аныяк специалистер белеткелинче кичээнгейни күштелдирген. Оон өөреникчилери кожунун болгаш республикадан дашкаар-даа удуртур ажилдарда ажилдап чоруурлар. Прокурор боду Красноярскиниң күрүне университетиниң юридиктиг факультетинче бот-өөредилге-биле киргеш, ону 1970 чылда чедишкенин дооскан.

1968 чылда ону Тыва АССР-ниң прокуратуразының истелге килдизин күштелдирери-биле ол килдизин прокурорунга томуйлаан. Хоочун районнарың прокурорларына арга-сүмезин кадып, боду «ыткыр» истелгелерни ажадырынга киржип келген. 1970 чылда М.Е.Грачевтун күрүнениң айыыл чок чорук органнарында истелге ажилын болгаш эргезин казып шиитиргеннерниң херектериниң истелгезиниң хоойлуга дүүшкээниң талазы-биле хайгаарал килдизиниң прокурорунун улуг дузалакчызы кылдыр томуйлаан.

1975 чылда, Улуг Тиилелгениң 30 чыл оюнга тураскааткан байырлалда, ССРЭ-ниң Чингине прокурору Р.Руденко Михаил Емельянович Грачевка «Юстицияның улуг чөвүлекчизи» эрге-дужаалды тывыскан. Фронтучу уйгу-чыдын чок ажилдавышаан. Даң бажындан эгелээш орай дүнге чедир, дыштаныр хүннерде-даа ажилчын олудунда орап. Ындыг аар чүктү фронтучунуң чүрээ угбайн барган. Ажилчын кабинетинде столунга ажилдап орда, ооң чүрээ сокпайн барган.

Адазының ажил-херээн юстицияның улуг чөвүлекчизи Александр Грачев уламчылаан. Ол үр үеде истекчилеп, ТР-ниң ИХЯ-ның истелге эргелелин удуртуп, Ульяновск облазының иштики херектер сайыдының оралакчызы болуп, Хакасияның прокуратура килдизиниң начальниги болуп ажилдаан. Ол ам хүндүлүг дыштанылгада.

Василий КРИВДИК, ТР-ниң прокурорунун улуг дузалакчызы.

АЧАМГА

Арат-намның үезинде Ажы-төлүн азыраар дээш Чазак-намның суртаалдары Чазыг чокка сагып чордун.

Ачам хөөкүй аңнап-меннел, Алаак-шыктан сизген кезип, Хову-шөлге тараа тарып, Хомудал чок ажилдаан сен.

Ачы-дузан, тура-соруун Амдыгаа дээр магадаар не Эгиннериң шылаза-даа, Эрес-соруун салбайн чордун.

Ажы-төлүм, төрелдерим дөгереи Арбан чартыы чыгай берге чурттап чорб Ачам сеңээ «четтирдим» дө сөстен өс Артык сөстү, дилээш-даа б тыппас-тыр ме

Ам бо хүнде бодаарымга, Алыс бодум акшый берген. Чеден-сезен чылдар нүүрү Четтинчиккеш, шуужа берген

Ачай, ачай, күжүр ачай, Ачы-дузан бодап келгеш, Азырап каан ачам сени Авыралдап ырлаксаар мен.

Допар-оол ХОМУШ Бижиктиг-Хая суур.

ДАЙЫН
БОЛБАЗЫН

Частыышкыннар ыш-бус бүргээн кудумчулар Чаас октар бузундулар аразы Авазындан чыда калбайн, чаштып манай Азарганчыг чечен уруг көрүп кагды

Автоматом хараалдап каан соок бажы Адыштарын ханзырааже дынзыг туттун

Чассыг оглум Найырымга дөмейлеткен Чайгаар ада хөөнүм доран хөлзей бээди

Адаларны удур-дедир олуржур деп

Ачаларны кандыг халап ыдалаан

Ажы-төлдүн келир өйде өөрүшкүн

Аткан даңны ыш-биле дуглаван

Сергей ТУВАК Кызыл хоорай.

Культура болгаш уран чүүл

ЧОДУРААНЫҢ ЧЕЧЭЭ ЫШКАШ...

Чая концерт сезонунун ажыдышкынындан

Октябрь 29-та Тываның күрүне
симфониясының 42-ги концерт
программасын аягыдышкынынга ту-
ушкан гала-концерт болган.
Чыгыс-даа хос олут чок, көрүк-
түсүлү.

Концерт эгелээр мурунда
көрүкчүлөрдүн болгаш артистернин
Тыва Республиканың
культура болгаш туризм сайыды
Д. Донгач чаа концерт сезонунун
көрүкчүлөккү-биле көрүкчүлөргө
болгаш артистерге байыр чедир-
манын, филармонияның ажил-хе-
стеринге хамаарыштыр допчу сөс

— Чаа сезон санында-ла чон —
сүкүлөр артистерден чаа ыры-
ны, танчыларны, хөгжүмнү ма-
р болгай. Ол хүлээлгезин фи-
рманының коллективи сөөлгү
чылдар дургузунда төлөптии-
не күүседип келген. Чоокта эрт-
байыр бладар — Улуг Тиилел-
65 чылынга тураскааткан
лекчи чонга алдар!» деп кон-
ти болгаш Республика хүнүнүн
ырлалында улуг концерти
нүн бедик үнелелин алганын
аа демдегеп каары артык эвес
р. Чаа концерт сезонунга база
ектив шыырак белеткенген,
аа программаларны тургускан.
лар филармониязы база улуг
ерти белеткеп алган.

дүртүганың талазындан олар-
дү кылган бис дээрге, үн улгат-
амгы шагның чаа аппарату-
филармония алган. Ылаңгыя
хөжүм концертинин шына-
едидеринге ооң ажыы кончук
Черле ынчаш бо чайын бүгү
тура одагаларына амгы шагның
ептелгелерин кылган бис. 17
н төптеринде Культура ба-

«Саян» ансамбли танцы-самының цезинде.

В.САВИНЫХТЫҢ тырттырган чурч.

жыңнары үн улгаттырар аппаратураларны алган. Ооң мурнунда филармонияның артистери оюн-көргүзүлгү ыңай-бээр чоруурда дыка улуг, аар үн аппаратураларын база автобузунга сөөртүп алгаш чоруур турган болза, ам ындыг эвес.

Филармония боду аалчылар — коллегаларын хүлээп алырынга белен. Бо чоокку хүннерде хакас өнүктүривисти манап турар бис. Хакас Республиканың Тывага хүннери эртер.

Мурнунда салдыган улуг со-
рулгаларын чедишкинниг күүсе-

дирин күзевишаан, байырлыг би-
жикти филармонияның директо-
рунга тыпсырын чөпшээрер кө-
рүнер.

Республиканың культура ажыл-
дакчыларының профэвилелде-
рининң даргазы, Улусчу чогадылга
төвүнүн директору Г.А. Сюрюн
күрүне филармониязының 4 ажыл-
дакчысына хүндүлүг бийиктерни
тыйысты. Ол дээрге симфониктиг
оркестринң дирижеру Эрес Тартан-
оол, оркестринң хөгжүмчүзү Артур
Дулуш, күрүне филармониязының
директорунун оралакчызы Урана
Дулуш, уран чүүл удурткучуз

Саглаана Давакай олар-дыр.

Гала-концертинь бирги кезезэн симфониктиг оркестр ажытты. Арам Хачатурянын сураглыг чогаалы «Танец с саблями» чаңгылаы бээр-ге, сагыш-сеткил ала-чайгаар көдүрлүп келир-дир. Аас чогаал ансамбли «Тыва» 2010 чыл-да Россияга-даа, даштыкыга-даа чедишкинниг ойнаанын сайыт демделгезн болгай. Ансамбльдин удуртукчузу, Тыва Республиканын алдарлыг артизи Аяс Куулар баштаан аныктар «Чң сөөртүкчүлериңиң ырын» (сөзү болгаш аялгызы улуству). «Күлтегинин кыргызы»

(Э.Мижит, С.Дамба-Доржу), «Дембилдей» (Валерий Монгуштуу) деп ырларны хөөмөй, сыгыт, каргыраазы-биле холуй күүседирге, көрүкчүлөр диңмтитиг адыш часкаашкыннары-биле харыылады.

ВИА «Аян» бо чылын 30 харлаар. ТР-нің болгаш РФ-тиң алдарлыг артизи Н.Шойгу удурткан бо коллективте чаа аныяктар немешкен болду: Орлан Дары-Сюрюн — Кызылдың уран чүүл училищезиниң доозукчузу, ансамбльде саксофон ойнакчызы; аныяк ыраажы Сайзана Сюрюнун көрүкчүлөр эки билир апарган.

Концерттин ийги кезинде ТР-
ниң алдарлыг артизи Аян Мандан-
Хорлуунун тургусканы «Эр
кижиниң үш окуну» деп танцызын,
ыраажылар Саян Дембирел, Аким
Монгуш болгаш ТР-ниң алдарлыг
артизи Борбак-оол Салчак
оларның («Чодурааның чезээ
ышкаш» Э.Мижит, О.Түлүш) деп
тыва кыстар дугайында, ТР-ниң
алдарлыг артизи Айдысмаа
Көшкендейниң («Мажалыкка
турган чылгынны») чараш ырла-
рын магадап дындадырыс.

Концерт долугу-биле дириг хөгжүм оркестринин үделгези-биле эрткени солун (удуртукчузу Н.Дамбаа). Концерти ТР-нин алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак биле аныяк артист Хаяана Күжүгет башкарыкчылап эрттирди. Хаяананың амдыызында арай-ла «дузун чедирбейн» турарын эскердивис, чоорту арга-дуржулга кирип аянынг кылдыр чарлап турар апаар боор деп күзел-биле доозуп, чодурааның чечээ ышкаш чараш артистеривиске чедишжиннерни күзеп каалы.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
«Шынның» корр.

Тываның прокуратуразы – 75 чыл

Тыва Арат Республика үезинде хоойлу-биле анчаар ажылдап турганының, прокурор албан-уужаалдың көстүп келгениниң төөгүзү амгы шагның өрүжү-биле аажок солун.

ваның прокуратура органы билдирген барыын чүктүгүш совет үениң юридиктиг ойлу эртеминден онзагайылгалдыг болуп турар. Ынчан ратураның ролю баштайгы өзүлбейн турган.

ага шиидилгениң боттан-
эглэзениң төөгүзүн 1921
эгелеп көрөзси, Ынчан Ты-
рттап турган совет хамааты-
олур орус чурттакчыларны
н бот-башкарлыр күш-ажыл
язынга (РСТК) онааштырып
ынчангаш ТАР-ның хоойлу-
чорудулгазы ийи чарлы
с орус чурттакчылар ССРЭ-
идикти эргезинге онаашкан,
р ТАР-ның удуртулгазынга
ыр апарган.

3 чылдың февраль 2-де Ты-
коммунистиг организациязы-
тургучу политиктиг органы-
)-нин район бюрзу совет
яга сүд чорудулгазының
нда айтырыг шийтипирлээш,
фдоктааткан: «...колонияга
рудулгазын РСФСР-нин
лар кодекизин езугаар
б); б) Прокуратура тургуспас,
стиция килдизин арттырыл

не бүдүн чартык чыл эрт-
1924 чылдың август 18-те
ы дайынчык маадыры Сер-
ымч Кочетовту колонияның
ору албан-дужаалга түр
о томуйлааш, ол албан-
а СССР-ден аылдакчыны
деп шитирилзэн. С.К. Ко-
д чорудулгаларына куруне

ялалакчының хүлээлгезин күүседип турган. Үр-даа болбаанда ол албандуужаалды дүжүрген, күрүне ялалакчызының хүлээлгезин юстиция килдизинде тускай томуйлаткан кижилер күүседип турар апарган.

Оон бээр беш чыл эрткен. 1930 чылдың эгезинде РСТК-ның прокурорунга совет колонияның суд херектерининг талазы-биле күрүне ялалакчызы турган, ВКП (б) кежигүнү, эге билигиг Иван Авдеевич Ардашев томуйлаткан.

1921 чылда Бугу-Тываның тургузукчу хуралынга буруулуг кижини эттээр болгаш шаагайтар чорукту хоораан. Ол айтыргы дыка нарын байдалга шийтирелтинген. Хурал даргазы Монгуш Буян-Бадыргы биле орус делегацияның баштыңы Иннокентий Сафьяновтун аразынга улуг маргылдаа болган. Ол айтыргыны ынчаар шийтирпелеп алырга-даа, Сафьяновтун кирген саналы тыва суд чорудулгазының принциптеринден хоорук болган. 20 чылдарда көшкүн амыдыралдыг чурттакчыларлыг ТАР-га эрге-хоюулу айтыргылары Сафьяновтуу-биле звес, Буян-Бадыргыны-биле болуп турган. 1923 чылда ТАР-нын Шүүгу яамызынга бижээчилеп турган Иргит Шагдыржал эзренгей са-йыттын (чазак даргазының) ора-лакчызы Данзын-оол байысаалга узинде херекке онаашкан кижини боду эттеп турган деп сагынган. «Этээр чорук, шаандагы дег, ынчан-на ажыглаттынып турган» деп ол бижээн.

II Улуг Хуралдың (1924 чыл) материалдарындан «оорларны бол-

гаш кем-хөректің өске-даа үүлгедикчилерин кымчы-биле эрийдээр» дээн одуругларны номчул болур. Хөмчик кожуунуң хамаатыларының ниити хуралынга сөс алган Чойдан «...кижини кинчилээр болгаш дөңгүлээр чоруктар ам-даа чайлаттынмаанын барымдаалаарга, хоойлу ам-даа чөдир күүсетинмей турар-дыр» деп саналдаан. Кижинчилээр чорукту соксадырын чазактан дилээр деп шиитпириң ол хуралга хүлээл алган. Саазында бижи каан хоойлу чогудан истелге үезинде кижини этээр чорук албан-дужаалдыг кижилерниң кара туразында аажылаашжыңнарынга база чөдирип турган.

Чээрби чылдарның эгезинде суд системазы күүсеки эрге-чагыргадан адырылбаан турган, ол шагын албан-дужаалдыг кижилери дээрге дүүнгү дүжүмөттер болгаш эрге эдилеп чораан еске-даа кижилер турганнар. Архив документи-леринде мындыг одуруглар бар: «1930 чылга чедир кожууннарга кожууннар эргелдеринин даргаларының оракачларыны боттары кара чаксаан суд херээн шиитир-лел турганнар. Суд херээн долду-суп кылганы ол кижини шын шиит-кен бе дээрзин тодарадыры безин берге».

Чаа шагның, чөөн үзелдиги удур-
гукчуларның (Иргит Шагдыржап,
Салчак Тока) эрге-чагыргага кел-
гени-биле 1933 чылдан эгелеп суд
системазы дыка өскерилген. Рес-
публикага Дээди суд болгаш тус чер
судтары тургустунган. Ол үеде беи-
н прокуратура тургузар дугайында
айтырыг шийтпирлеттинмээн.
Ылчын феодалдарны аңгы кылдыр
эзүтканының, хүрээ-хиит черлерин

бузуп үрээринин, хуу садыгжыларны тарадыр сывыртаарынын, колхозтажышкынче кижилерни массалы-биле кииреринин талазы-биле база кара туразында аажылаашкыннар тургулаан.

1930 чылдарның ортан үезинде
Тыва чаа политика-ажыл-агый у-
гулавышкынын кыргенинин, аңгы
диктатуразындан адырылгаш, ры-
нок харылзалаларың шилчээни-
нин, демократияның эгелзенинин
соонда прокуратураның ора-сома-
зы көстүп келген. Ынчан хуу ажил-
агый кылырын чөпшээрелкен, күш-
биле тургускан коллективтиг ажил-
агыйлары тараткан, суд чорудул-
галарның частырылганын эдип эгел-
зэн, эрги аңгыларның болгаш
шажын-чүдүлгениң төлээлеринин
сонгуур эргелерин хораан чорукту
соскаткан. Кеземче оонап турар
үеде билдинмес чүүдөр эвээжэн.
Чаа тургустунган тыва прокура-
тураның ажил-херээ хувискаалчы
звес, харын-даа демократияны тур-
ганын демдеглээр апаар.

1934 чылдың январь 4-те ТАР-ның прокурору Ойдул Соянның мындай бижии Тываның Төп күрүнө архивинде шыгжаттыгын. Ол куртун Кол камгала эргелелинин удуртукчуз Оюн Сенгижикте ол албан чериниң Барыин-Хемчикте бир ажилдакчызы албан-дужаалын соора ажылгал, хоойлу-дүрүм хажыдып турар дээрзин бижээш, ону ажилдан дораан халаарын, аңаа хамаарыштыр истелге чорударын болгаш кеземче херзэнге оонарын саналдаан. Күрүнениң амыыл чок чоруун хариылап турар ажилдакчыларга хамаарыштыр безин хоойлу сагыырын негээр эрге прокурорга ычкан турган дээрзин ол бадит-

кап тұраб.

Ооң соонда үш чыл эрткенде, Тывага репрессияның «дугуйу» долганып эгелзэн. Прокурорну «чонунуң дайзыннары-биле» демисежиринче албадалкан. Ойдуң Соянны ТАР-ның Биче Хурал президиумунуң чаа тургустунган Онза судунуң даргазынга томуйлаан. Сат Чүрмт-Дажы баштаан «япон швишкиннерини» шиидеринге ол киришкен. ТАР-ның күрүне прокурору албан-дужаалды ооң соонда ээлеп турган Кара-Сал Пиринлейни 1938 чылда репрессияга таварыштырган соонда, Семен (Гессен) Данилович Шоома томуйлаткан. 1942 чылда Соян Ойдуңтуң боду буруу чок черге репрессияга таварышкан.

1935 чылдың октябрь 28-те, 85 чыл бурунгаар, прокуратураны тургузарынын дугайында Чарлык үнген болгаш Күрүне прокурорунун дугайында дүрүм бадыйлаттыгын. Прокурорну томуйлаарын болгаш ачылдан хостаарын чүгө ТАР-ның Биче Хуралынын Президиуму шийт-пирлээр турган. 1941 чылда ТАР-ның Конституциязын хүлээп алганы-биле суд-эрге-хоойлу системазынга улуг-улуг өскеригелер болгулаан. Аңаа дүүшүр кеземче, негелде болгаш өске-даа кодекстер, а ол ышкаш прокуратура болгаш прокуратурага деткимче көргүзөр бөлүктөр дугайында хоойлукчул-гар ачылдан кылдынган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга,
Тыва Арат Республика уезинде суд
системазын болгаш прокурор хай-
гааралын тургузар талазы-биле
өскелерден ылгалдыг, онзагай
ажылдар кылдынган болуп турар.

Николай МОЛЛЕРОВ,
төөгү эртемнериниң доктору.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының
Канцеляриязының дугайында дүрүмнү бадылаарының
дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн үш кезээн, «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 9 чүүлүнүн үш кезээн удуртулга болдургаш **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының дугайында мында кошкан дүрүмнү бадылаар.

2. Күжүн чидирген деп санаары болза: 2002 чылдың июнь 10-да Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында» №41 Чарлыын;

2005 чылдың март 5-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «2002 чылдың июнь 10-да Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Чазаның

Даргазының Канцеляриязының дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында» №41 Чарлыыга өскерилгелер кириренин дугайында» №139 Чарлыын;

2005 чылдың апрель 1-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «2002 чылдың июнь 10-да Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында» №41 Чарлыыга немелделер болгаш өскерилгелер кириренин дугайында» №152 Чарлыын.

3. Бо Чарлык анаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2010 чылдың август 17 №141

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2010 чылдың август 17-де №141 Чарлы-биле бадылаттынган

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының дугайында
ДҮРҮМ

1. Ниити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы (моон соңгаар—Канцелярия дээр) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының—Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизинин ажил-чорудулгазын хандырып турар Тыва Республиканың күрүне органы болуп.

1.2. Канцелярия бодунун ажил-чорудулгазын Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг хоойлуларын, Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктарын болгаш айтышкыннарын, Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чарлыктарын болгаш айтышкыннарын, өске-даа эрге-хоойлу актыларын, а ол ышкаш бо дүрүмнү удуртулга болдуруп турар.

1.3. Канцелярияның составына Канцелярияның удуртукчузу, Канцелярияның удуртукчузунун бирги оралакчызы, Канцелярияның удуртукчузунун оралакчызы, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бүрүн эргелиг төлээлери, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлекчилери, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының дузалакчылары, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының протокол удуртукчузу, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының секретариаты, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитинин айыыл чок чорунун чөвүлели, Канцелярияның эргелелдери, Канцелярияның килдистери кирип турар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының секретариатының, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Хөй-ниитинин айыыл чок чорунун чөвүлелин секретариатының дугайында, Канцелярия эргелигинин дугайында дүрүмнери Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чарлыы-биле бадылаар. Канцелярияның килдистеринин дугайында дүрүмнери Канцелярияның айтышкыны-биле бадылаар.

Тускай документиер харылзааның болгаш күрүне чажыдының килдизинин дугайында дүрүмнү 2009 чылдың 07.11-де Россия Федерациязының Президентизинин чарлыына дүүштүр Россия Федерациязының субъектизинин дээди албан-дужаалдыг кижизи—Тыва Республиканың Чазаның Даргазы бадылаар.

1.4. Канцелярия юридиктиг чер болуп эргелиг, Тыва Республиканың Күрүне сүлдезин сиилбээн таңмалыг болгаш бодунун адын айтыпкан майык-бланкылыг болуп.

1.5. Канцелярияны тударының чарыгдалдарын акшаландыраарын республика бюджетинде көрдүнгөн акша-хөреңгинин күсели-биле боттандыраар.

1.6. Канцелярияның турар чери: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай. Чүлдүм кудумчузу, 18.

2. Канцелярияның кол-кол сорулгалары

2.1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының—Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизинин күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле,

ооң иштинде эрге-хоойлу камгалаар болгаш суд органнары-биле, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле харылзааларына бүрүн эргелерин хандыраар.

2.2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралы-биле болгаш Тыва Республиканың өске-даа күрүне органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле, а ол ышкаш шажын организациялары-биле, политиктиг партиялар-биле, хөй-ниити каттыжышкыннары-биле болгаш хамааты ниитилелдин өске-даа черлери-биле хамаатылар-биле кады ажилдажылгазын хандыраар.

2.3. Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының массалыг информация чепсектери-биле кады ажилдажылгазын чедингир болурун хандыраар.

2.4. Күрүне албанының, кадр политиказының болгаш күрүне шаңналдарының айтырылганын талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бүрүн эргелерин хандыраар.

3. Канцелярияның кол-кол хүлээлгелери

3.1. Республикада ажил-херектерниң байдалының дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралына чыл санының айыткалыг белеткээри.

3.2. Тыва Республиканың девискээринде болуп турар социал-экономика тиг болгаш ниитилел-политиктиг чорудулгалар дугайында медээлерни чыыры, ажилдап кылыры, сайгарары болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазына информация-анализтиг материалдарны белеткээри.

3.3. Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының тургузуун тодарадыры, Тыва Республиканың Чазан хевирлеп тургузар болгаш Тыва Республиканың Чазан халажылгаже үндүренин дугайында шийтпирни хүлээп алыр талазы-биле саналдарны Тыва Республиканың Чазаның Даргазына белеткээри.

3.4. Тыва Республиканың девискээр политиказының тус черин, республиканың болгаш ниити-күрүнениң эрге-ажыктарын ажыктыг дүүштүренинче угланган кол-кол угланышкыннарын ажилдап кылыры, а ол ышкаш республиканың девискээринге тус чер бот-башкарылгазының девискээр организацияларының талазы-биле саналдарны белеткээри.

3.5. Республиканың девискээринге күрүне эрге-чагыргазының органнарыне болгаш тус чер бот-башкарылга органнарыне, кижилерниң соңгулдалыг албан-дужаалдарже соңгулдаларын организастаанының болгаш эртеринин дугайында мониторингин болгаш анализин боттандыраар.

3.6. Тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле эрге-хоойлу актыларының, оларның херек кырында күсүлдезинин мониторингиз болгаш анализин, Тыва Республиканың Чазаның Даргазына информация-анализ-

тиг материалдарны, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле эрге-хоойлу актыларын сайзыраңгайжадар талазы-биле саналдарны белеткээри.

3.7. Муниципалдыг районун (хоорай округун) тус чер чагыргазының (күсекчи-ийтпирлекчи органның) баштыңы албан-дужаалды элээринин конкурзун эртерер талазы-биле конкурс комиссиязының кежигүннеринин кандидатураларының дугайында саналдарны Тыва Республиканың Чазаның Даргазына болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазына белеткээри.

3.8. Муниципалдыг тургузулгарның баштыңнарын (тус чер чагыргаларының баштыңнарын) албан-дужаалдан халаарының дугайында саналдарны Тыва Республиканың Чазаның Даргазына белеткээри болгаш федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда болгаш чурум езугаар ооң даалгазын езугаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылыры.

3.9. Муниципалдыг тургузулгарның төлээлекчи органын тарадырының дугайында саналды Тыва Республиканың Чазаның Даргазына белеткээри болгаш федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда болгаш чурум езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралыне кириери-биле Тыва Республиканың хоойлузунун төлөвилелин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының даалгазын езугаар ажилдап кылыры.

3.10. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының хоойлу төлөвилелдери-биле ажылының планына хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаның Даргазына саналдарны белеткээри, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының даалгазын езугаар Тыва Республиканың конституция хоойлуларының, Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелдерин Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлу-дулга палатазынче үндүрер кылдыр ажилдап кылыры, нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылыры.

3.11. Тыва Республиканың Чазаның болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының киригени Тыва Республиканың конституция хоойлуларының, Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелдеринге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының түңнелдерин белеткээри.

3.12. Тыва Республиканың конституция хоойлуларына, Тыва Республиканың хоойлуларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының ат салырын, а ол ышкаш Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-хоойлу актыларын албан-езузу-биле парлаарын хандыраар.

3.13. Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының системазының дугуржулгалыг ажил-чорудулгазын хандыраар, а ол ышкаш Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле болгаш оларның девискээр органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле, партиялар-биле, шимчээшкыннер-биле болгаш хөй-ниити өске-даа каттыжышкыннары-биле кады ажилдажылгазын организастаар талазы-биле саналдарны Тыва Республиканың Чазаның Даргазына белеткээри.

3.14. Күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазына саналдарны белеткээри, а ол ышкаш күрүне шаңналдарын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының тыпсырын организастаары.

3.15. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанын болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг албаны сайзырадыр, кадр политиказын чорудар, ооң иштинде кадр курлавырын четчелеп тургузар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бүрүн эргелерин хандыраар.

3.16. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчыларын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчыларын, Тыва Республиканың күсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаар болгаш

албан-дужаалдан хостаар, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвлелинниң кежигүнү—Тыва Республиканың Чазаның төлээзин томуйлаар, Республиканың Соңгулда комиссиязы бадылаар эргелиг кежигүннеринин чарты Россия Федерациязының күрүне органының чанына, Россия Федерациязы субъектилеринге, даштыкы күрүмел болгаш делегей организациялары чанына Тыва Республиканың төлээлер ол ышкаш федералдыг хоойлуларда бо Тыва Республиканың хоойлуларында дүнгөн таварылгаларда өске-даа ал дужаалдыг кижилерни томуйлаар тал биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бүрүн эргелерин хандыраар.

3.17. Тыва Республиканың күрүне ал дужаалдарын ээлеп турар кижилерни леткелин, катап өөредилгезин болгаш гежилин бедидерин, а ол ышкаш Республиканың күрүнениң хамааты а хаакчыттарының профессионал белетки катап өөредилгезин болгаш мергеж бедидерин организастаары.

3.18. Коррупцияга удур демиселдингаларын кириер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының саналды белеткээри.

3.19. Национал харылзаалар талазы-хамааты ниитилелдин черлеринге, казна ствога, хөй-ниити болгаш хамааты эгел чоруктарга күрүне деткимчезинин, ышкаш шажын организациялары-биле политиктиг партиялар-биле болгаш хөй-өске-даа каттыжышкыннары-биле ажилдажылга талазы-биле күрүне политик хевирлеп тургузарының талазы-биле саналдарны Тыва Республиканың Чазаның Даргазына белеткээри.

Тыва Республиканың Улуг Хуралы палаталары-биле, Тыва Республика Чазаның биле, Тыва Республиканың Конституция суду-биле, элештирилге суду-биле, Тыва Республиканың Саналга палата биле, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы-биле болгаш өске-даа күрүне органы-биле, оларның аппараттары-биле чер бот-башкарылга органнары-биле, ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери-биле, россияжи, делегей болгаш дашт организациялар-биле кады ажилдаар; эргежок чугула медээлерни күрүне ганнарындан болгаш тус чер бот-башкарылга органнарындан, а ол ышкаш о низациялардан негээр болгаш алыр;

күрүнениң медээлер банкыларын алаары, күрүнениң, ооң иштинде Чазак харылзаа системазын ажыглаар; эртем болгаш шинчилел ажилдарын, иштинде керээлиг үндезинге эртем организацияларын, эртемденнерни болгаш эксперттерни хаара тудуп тургаш эртеринин организастаар;

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының даалгаларын күсүдир болгаш даалгаларның күсүлдезин контролдаар;

өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар;

4.4. Канцелярияның удуртукчузу:

Канцелярияның удуртулгазын боттандыраар;

күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнары-биле, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары-биле болгаш Тыва Республиканың өске-даа күрүне органы биле, тус чер бот-башкарылга органнары биле, а ол ышкаш албан черлери-биле, дүрүлгелер-биле болгаш өске-даа организациялар-биле, хамаатылар-биле харылзааларга Канцелярияны төлээлээр;

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бүрүн эргелиг төлээлеринин, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлекчилеринин, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының дузалакчыларының ажил чорудулгазын удуртуп-башкаар;

Канцелярияның штадынын саны бадылаар;

бүзүредилге бижик чокта Канцелярияны төлээлээр, керээлер болгаш дугуржулгалар чарар болгаш өске-даа ажил-херекти Канцелярияның өмүнээзинден кылыр;

(Уланчызы 11-ги арында).

СРЕДА, ноябрь 10

1 КАНАЛ

05.00 «Доброе утро».
09.00 НОВОСТИ.
09.10 Контрольная закупка.
09.40 «Жить здорово!»
10.50 «ЖКХ».
12.00 НОВОСТИ.
12.20 Модный приговор.
13.20 «Детективы».
14.00 Другие новости.
14.20 «Понять. Простить».
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Хочу знать» с Михаилом Ширвиндтом.
15.50 «Обручальное кольцо», т/с.
16.50 «Федеральный судья».
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 «След».
19.00 «Давай поженимся!».
20.00 «Пусть говорят».
21.00 «ВРЕМЯ».
21.30 «Голоса».
22.30 Среда обитания. «Верните наши деньги».
23.30 Ночные новости.
23.50 «Тур де Франс».
00.50 Комедия «Молодожены».
02.40 - 04.45 Остроумный фильм «Тот, кто меня бережет».

РОССИЯ

05.00 «Утро России».
«ТЫВА»
06.35, 08.40 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 ВЕСТИ-ТЫВА.
08.35 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
07.00 «Утро России».
«ТЫВА»
09.05 Ажик чугаа.
09.45 Хөгжүмгү байыр.
РОССИЯ
10.00 «О самом главном».
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ

11.50 «Маршрут милосердия», т/с.
12.50 «Настоящая жизнь».
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.30 ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ

14.50 «Дворик», т/с.
15.25 «Кулагин и партнеры».
16.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

16.30 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ

16.50 «Слово женщине», т/с.
17.55 «Ефросинья», т/с.
18.55 «Институт благородных девиц», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ

20.50 «Спокойной ночи, малыши!»
21.00 «Гайшники. Продолжение. Исык-Кульский бешбармак», т/с.
23.10 ВЕСТИ+.
23.30 «Место встречи изменить нельзя».
00.50 - 03.01 Фильм «Золотая мина».

НТВ

05.55 «НТВ утром».
08.30 Дачный ответ.
09.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.

10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.55 «До суда».
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.

13.30 Сериал «Закон и порядок».
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.

16.30 «Возвращение Мухтара», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.

19.30 «Улицы разбитых фонарей», т/с.

21.30 «Братаны», т/с.

23.15 СЕГОДНЯ.

23.35 «Час Волкова», т/с.

00.30 Фильм «Джон Кью».

03.05 «Косвенные улики».

04.05 - 04.55 «Очная ставка».

СТС

06.00 «Трансформеры. Энергон», м/ф.
06.55 «Смешарики», м/ф.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.

07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Нанюлюбовь», т/с.
09.00 «6 кадров».

10.00 «Маргоша», т/с.
11.00 «Снимите это немедленно!»
12.00 «Галилео».

13.00 «Папины дочки», т/с.
14.00 «Соник Икс», м/ф.
14.30 «Клуб Винкс - школа волшебниц», м/ф.

15.00 «Каспер, который живет под крышей», м/ф.
15.30 «Папины дочки», т/с.
16.30 «Галилео».

17.30 «Нанюлюбовь», т/с.
18.30 «Даешь молодежь!».
19.30 «Воронины», т/с.

20.30 «Маргоша», т/с.
21.00 Фильм «Скалолаз».

23.30 «6 кадров».

00.30 «Инфомания».

01.00 «Чаплин».

03.45 «Зачарованные».

04.35 «Моя команда».

05.05 - 05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Необъяснимо, но факт».
07.00 НОВОСТИ. Народный рейтинг.

07.30 Музыка.

08.00 «Настоящие монстры», м/с.

08.30 «Класс».

09.30 «Универ».

10.30 «Интерны».

11.00 «Счастливы вместе».

11.30 «Крутые бобы», м/ф.

12.30 «Губка Боб Квадратные штаны», м/ф.

13.30 «Пингвины из Мадагаскара», м/ф.

14.00 Патруль.

14.15 Домашний декоратор.

14.20 Музыка.

14.30 «Дом-2. Live».

16.20 Фильм «Никки - дьявол младший».

18.00 «Универ».

18.30 «Реальные пацаны».

19.00 НОВОСТИ. Народный рейтинг.

Завхоз погоды.

19.30 «Открытый вопрос». Тел. в студии 2-22-12.

20.00 «Универ».

20.30 «Реальные пацаны».

21.00 Комедия «Деннис - мучитель Рождества».

23.00 «Дом-2. Город любви».

00.00 «Дом-2. После заката».

00.30 НОВОСТИ. Народный рейтинг.

00.50 Домашний декоратор.

01.00 «Класс».

01.50 «Друзья».

02.50 «Танго втроем».

04.40 «Дом-2. Город любви».

05.45 - 06.00 «Комедианты».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Любопытный Джордж», м/ф.

07.00 «Одна за всех».

07.30 «Не умирай молодым».

08.00 «Служба доверия».

09.00 «Дела семейные».

10.00 «Фаворитка».

11.00 «Наш домашний магазин».

12.00 Киноповесть «Первый эшелон».

14.10 «Звездная жизнь».

16.00 «Дела семейные».

17.00 «Скажи, что не так?!»

18.00 «Наш домашний магазин».

18.30 «Пророк», т/с.

19.30 «Одна за всех».

20.00 «Подруга особого назначения».

21.00 «Ледовое побоище».

21.30 «Одна за всех».

22.00 «Отчаянные домохозяйки», т/с.

23.00 «Одна за всех».

23.30 Авантюрная комедия «Русский бизнес».

01.00 «Страсти».

02.00 «Сильное лекарство».

02.55 «Молодые и дерзкие».

04.35 «Скажи, что не так?!»

05.35 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

06.00 «Убийства, драки и сурикаты»

07.00 Живая история: «Люди 90-х. Клипмейкеры».

08.00 Сейчас.

08.30 «Суд времени».

09.25 Комедия «Гараж».

11.25 Приключения «Гардемарины-3».

12.00 Сейчас.

12.30 «Гардемарины-3». Продолжение.

14.05 «Реальный мир».
14.40 Мир будущего.
15.00 Сейчас.
15.35 Фильм «Россия Молодая».
17.00 Открытая студия
ны Сорокиной и Андрея Максимова.
19.00 Сейчас.
19.30 «Реальный мир».
20.00 «Стаханов. Забытый герой».
21.00 «Суд времени».
22.00 Сейчас.
22.30 Фильм «Одинокие сердца».
00.40 «Ночь на пятом».

01.10 Фильм «Как важно быть серьезным».
03.00 «Будь по-твоему». Ведущий Радислав Гандапас.
04.00 «Охотник за семенами».

05.05 - 05.55 Мир будущего.

КУЛЬТУРА

06.30 «Европьюс».

10.00 Новости культуры.

10.15 Главная роль.

10.40 Фильм «Свадебный завтрак».

12.20 «Повелитель марионеток».

13.00 «Олег Табаков. В поисках радости. Театральная повесть в пяти вечерах».

13.45 Легенды Царского Села.

14.10 «Белые одежды».

15.30 Новости культуры.

15.40 «Сказки Андерсена», м/ф.

16.05 «Дневник большой кошки».

16.35 XI Международный телевизионный конкурс юных музыкантов «Щелкунчик». Финал и Закрытие Трансляция из Концертного зала имени П.И.Чайковского.

18.20 «Гадарамес - оазис Ливии».

18.35 Ступени цивилизации.

19.30 Новости культуры.

19.45 Главная роль.

20.05 Абсолютный слух.

20.45 «Космос как послушание».

21.45 «Фаунтейнское аббатство».

22.00 Магия кино.

22.45 «Олег Табаков. В поисках радости. Театральная повесть в пяти вечерах».

23.30 Новости культуры.

23.50 «Лев зимой». Режиссер Александр Чаловский. 1-я и 2-я серии.

01.10 «В. Пудовкин. У времени плену».

01.55 - 02.55 «И все-таки вертится».

ЧЕТВЕРГ, ноябрь 11

1 КАНАЛ

05.00 Телеканал «Доброе утро».
09.00 НОВОСТИ.
09.10 Контрольная закупка.
09.40 «Жить здорово».
10.50 «ЖКХ».
12.00 НОВОСТИ.
12.20 Модный приговор.
13.20 «Детективы».
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.20 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Хочу знать».
15.50 «Обручальное кольцо».
16.50 «Федеральный судья».
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 «След».
19.00 «Давай поженимся!»
20.00 «Пусть говорят».
21.00 «ВРЕМЯ».
21.30 «Банды».
22.30 «Опасные игры».
23.30 Ночные НОВОСТИ.
23.50 На ночь глядя.
00.50 Фильм «Свидание вслепую».
02.40 - 04.35 Комедия «Американская вечеринка».

РОССИЯ

05.00 Утро России.
«ТЫВА»
06.35, 08.40 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 ВЕСТИ-ТЫВА.
08.35 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
09.05 «Казачки не плачут. Людмила Хитяева».
10.00 «О самом главном».
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»
11.30 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ

11.50 «Маршрут милосердия», т/с.
12.50 «Настоящая жизнь».
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»
14.30 ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ

14.50 «Дворик».
15.25 «Кулагин и партнеры».
16.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»
16.30 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

16.50 «Слово женщине».
17.55 «Ефросинья».
18.55 «Институт благородных девиц», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 Концерт, посвященный Дню милиции. Трансляция из Государственного Кремлевского дворца.
23.15 «Поединок». Программа Владимира Соловьева.
00.10 ВЕСТИ+.
00.30 02.04 «Место встречи изменить нельзя».

НТВ

04.55 «НТВ утром».
08.30 И снова здравствуйте!
09.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.

10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Обзор. Чрезвычайное происшествие.

10.55 «До суда».

12.00 Суд присяжных.

13.00 СЕГОДНЯ.

13.30 «Закон и порядок», сериал.

15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.

16.00 СЕГОДНЯ.

16.30 «Возвращение Мухтара», т/с.

18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.

19.00 СЕГОДНЯ.

19.30 «Улицы разбитых фонарей», т/с.

21.30 «Братаны», т/с.

23.15 СЕГОДНЯ.

23.35 «Час Волкова», т/с.

00.30 Остроумный фильм «Крайние меры».

03.00 Сериал «Косвенные улики».

04.00 - 04.55 «Очная ставка».

СТС

06.00 «Трансформеры. Энергон», м/ф.
06.55 «Смешарики», м/ф.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.

07.30 «Папины дочки», т/с.

08.00 «Нанюлюбовь», т/с.

09.00 «6 кадров».
10.00 «Маргоша», т/с.
11.00 «Снимите это немедленно!»
12.00 «Галилео».

13.00 «Папины дочки», т/с.

14.00 «Соник Икс», м/ф.

14.30 «Клуб Винкс - школа волшебниц», м/ф.

15.00 «Каспер, который живет под крышей», м/ф.

15.30 «Папины дочки», т/с.

16.30 «Галилео».

17.30 «Нанюлюбовь», т/с.

18.30 «Даешь молодежь!»

19.30 «Воронины», т/с.

20.30 «Маргоша», т/с.

21.30 Фильм «Плохие парни».

23.45 «6 кадров».

00.30 «Инфомания».

01.00 «Музыкант».

02.35 «Проект хип-хоп»

04.30 «Моя команда».

05.00 - 05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Необъяснимо, но факт».

07.00 НОВОСТИ. Народный рейтинг.

07.20 Домашний декоратор.

07.25 Музыка.

08.00 «Настоящие монстры», м/ф.

08.30 «Класс».

09.30 «Универ».

10.30 «Интерны».

11.00 «Счастливы вместе».

11.30 «Крутые бобы», м/ф.

12.30 «Губка Боб Квадратные штаны», м/ф.

06.30 «Евроњьюс».
10.00 Новости культуры.
10.25 «Прощальные гастроли».
11.35 «Ключ к смыслу».
12.05 «Гений места».
13.00 «Олег Табаков. В поисках радости. Театральная повесть в пяти вечерах».
13.40 «Безумие Патума».
14.10 «Белые одежды».
15.30 Новости культуры.
15.40 «Золотые яблоки».
16.55 «Стрекоза и муравей», м/ф.
17.05 «Алексей Брусилов. Загадка мемуаров».
17.35 «Квекбек — французское сердце Северной Америки».
17.50 «Оперетта на морском берегу», спектакль-концерт.
19.30 Новости культуры.
19.45 «Монологи на все времена» Лихаил Жванецкий.
20.35 «Комнаты смерти. Тайны настоящего Шерлока Холмса. Кресло фотографа».
21.10 Новости культуры.
21.30 «Дядя Ваня», спектакль.
1.00 Трио Мариана Петреску Концерт в Москве.
1.40 «Про шмелей и королей», м/ф.
1.55 — 02.55 «Гений места».

ВОСКРЕСЕНЬЕ, ноябрь 14

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Фильм «Любимая женщина механика Гаврилова».
08.00 Армейский магазин.
08.30 «Играй, гармонь любимая!»
09.10 «Здоровье».
10.00 НОВОСТИ.
10.10 «Непутевые заметки» с Дм. Крыловым.
10.30 «Пока все дома».
11.20 Фазенда.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Счастье есть!»
13.00 «Похищенные дети».
14.00 Фильм «Громы. Дом надежды».
18.10 «Лед и пламень».
21.00 Воскресное «ВРЕМЯ».
22.00 «Мультичелности».
22.30 «Yesterday live».
23.10 «Познер».
00.10 «С меня хватит!»
02.25 – 04.35 «Коматозники», триллер.

РОССИЯ

05.15 «Девушка с гитарой».
07.05 «Смехопанорама».
07.30 Сам себе режиссер.
08.20 Утренняя почта.
09.00 «Сто к одному».
09.50 «Городок». Дайджест.
10.20 Местное время. ВЕСТИ.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 «Ты и я».
12.10 «Всегда говори «всегда»-2», т/с.
14.00 ВЕСТИ.

АВА

дугайында сөс

Кайы-даа чурттуң тускай мергежилдиглери каяа-даа таваржып келгенде, олар бот-боттарын кончук эки билчилер. Бүгү чоннарның авалары база шак-ла ындыг.

Ава кижии амыдырал-чуртталга деп чүл ол дээрзин кончук эки билер. Уран чүүл, литература, эртем тус-тузунда кончук солун, онзагай талаларлыг болзажок, чуртталга дээрге чуртталга-ла болгай. Чуртталга дээрге кижилер-дир, а кижилер бодунуң үезинде бичии оолдар, уруглар турганнар. Политикага аваларның дорт киржилгези эргежок чугула болгу дег.

Авам мени чараш чүүлдерни үнелеп билер кижилер-биле чоокшулаштырып, таныштырып каан, туристер, автобус кондукторлары-биле, садыгжылар, кожа чурттап турары-биле кырганнар-биле, херээжен улус-биле канчаар чугаалажырынга база өөредип каан. Ол дээш четтиргенимни илередийн. Ынчал кээрге авалар бүдүн делегейни ынакшылы-биле бүргей алган деп чугаалаар уjurлуг бис.

«ТЫВА»

14.20 ВЕСТИ — ТЫВА. РОССИЯ

14.30 «Всегда говори «всегда»-2», т/с.
16.15 Аншлаг и Компания.
18.10 «Стиляги-шоу с Максимом Галкиным».
20.00 Вести недели.
21.05 Фильм «Тихий омут».
23.00 Специальный корреспондент.
00.00 «33 веселых буквы».
00.30 – 03.39 «Зодиак».

НТВ

05.10 «Вовочка», комедия.
06.55 Сказки Баженова.
07.25 «Дикий мир».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 Лотерея «Русское лото».
08.45 Их нравы.
09.25 Едим дома.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «Первая передача».
11.00 «Битва за север. Секретная война в Арктике».
12.00 Дачный ответ.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 «Суд присяжных: главное дело».
15.05 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Развод по-русски. Красиво жить не запретишь».
17.20 И снова здравствуйте!
18.20 Обзор. Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
19.00 «Сегодня. Итоговая программа».
20.00 Чистосердечное признание.

20.50 «Центральное телевидение».
21.50 «Антиснайпер. Новый уровень».
23.50 Нереальная политика.
00.20 «В зоне особого риска».
00.55 «Магнолия».
04.25 – 04.55 Профессия — репортер.

СТС

06.00 «Роман Мерфи».
08.00 Мультфильмы.
11.00 «Галилео».
12.00 «Снимите это немедленно!»
13.00 Фильм «Малыш-каратист».
15.30 «6 кадров».
16.30 «Даша молодёжь!»
18.00 «Украинский квартал».
19.30 «Синдбад. Легенда семи морей», м/ф.
21.00 Фильм «Тернер и Хуч».
22.50 Фильм «Парень из пузыря».
00.20 Фильм «Красавчик Джонни».
02.05 «Гильотина».
04.20 «Моя команда».
05.20 – 05.30 Музыка на СТС

ТНТ

06.00 «Как говорит Джинджер», м/ф.
07.00 «Детки подросли», м/ф.
08.25 «Друзья».
09.50 «Лотерея. «Первая Национальная» и «Фабрика удачи».
10.00 «Ешь и худей!»
10.30 «Школа ремонта».
11.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
12.30 «Женская лига».
13.00 «Эй, толстый!»
14.00 «Интерны».
15.00 «Универ».
16.00 Фильм «Гарри Поттер и философский камень».
19.30 GIDMARKET.
19.45 Музыка.
20.00 Большое кино по выходным.

«Чарли и шоколадная фабрика».
22.35 «Comedy Баттл. Отбор».
23.35 «Дом 2. Город любви».
00.35 «Дом-2. После заката».
01.05 «Убойная лига».
02.15 «Секс» с Анфисой Чеховой.
02.45 «Безумный, безумный, безумный кролик Банни», м/ф.
04.25 «Дом 2. Город любви».
05.20 – 06.00 «Убойный вечер».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Любопытный Джордж», м/ф.
07.00 «Одна за всех».
08.20 «Табур уходит в небо», драма.
10.20 Вкус путешествий.
10.50 «Стакан воды».
13.30 «Еда» с Алексеем Зиминим.
14.00 «Дело Астахова».
16.00 «Белый Оленин».
18.00 «Неделя стиля».
19.00 «Мисс Марпл Агаты Кристи».
22.50 Вкусы мира.
23.00 «Одна за всех».
23.30 «Итальянец», драма.
01.25 «Страсти».
02.25 «Молодые и дерзкие».
04.55 – 05.50 «Неделя стиля».

5 КАНАЛ

06.00 «Лучшее из Голливуда вместе с Табом Хантером».
07.00 «Исторические мятежники. Ганнибал».
08.00 «Клад кота Леопольда», «Самый маленький гном», м/ф.
08.35 Фильм «Три толстяка».
10.05 «В нашу гавань заходили корабли...»
11.05 «Шаги к успеху».
12.05 «Истории из будущего».
12.45 «Запасной игрок».
14.25 «Встречи на Моховой». Леонид Каневский.

15.25 «Клеопатра».
18.30 «Главное».
19.30 «Картина маслом».
19.40 «О чем молчат офицеры...»
20.40 «Картина маслом».
21.30 «Табур уходит в небо».
23.30 «Герцогиня».
01.40 Фильм ужасов «Крик».
03.55 «Голливуд против мафии».
05.20 – 05.55 Мир будущего.

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.10 «Обыкновенный концерт Эдуардом Эфировым».
10.40 Фильм «Первое свидание».
12.15 Легенды мирового кино. Делон.
12.45 «Конек-Горбунок». «Ивановский царь», м/ф.
14.05 Письма из провинции. «Владимира Арсеньева».
14.35 «Что делать?»
15.20 Сергей Юрский. Театральные монологах.
16.30 «С черного хода».
17.50 «Внутри вулкана».
19.20 «Посвящение Мухомору». Финал I Международного конкурса вокалистов.
20.55 «Осенний».
22.30 «Парк князя Пюшля». Мускауер-Парк. Немецкий детский сад.
22.45 «Любовь Свана».
00.30 Легенды мирового кино. Делон.
01.00 «Блюз и не только...». К. в честь Игоря Бриля.
01.55 «Городское кунг-фу».
02.35 – 02.55 «Сукре. Заветы Симона Боливара».

• Кадыкшыл

ЧАЖЫДЫ ЧУДЕЛ?

Назы-хар оранчок улгаткыжеге чедир чурттап болурунун чажыды чүдел? Ол айтырыгга харыны Японияда Окинава ортулуктуң чурттакчыларының чажыттарындан тып көрээлиңер. Ында эр улустун ортумак назыны—88 хар, херээжен улустуу—92. Ол генетикадан база улуг хамааржыр дээрзи чугаажок, ынчалзажок чуртталгазының омур-хевир чугула салдарны чедирер болбайн аан.

Аыш-чем. Окинаваның чурттакчылары чемге ногааларны, фруктуларны, балыкты, хендир үзүн хөйү-биле ажыглап турар. Дрожжилик хлеб ында нептереңгей эвес, оон орнунга аштап-арыглат-тынмаан тараадан кылыгларны чемге ажыглаар.

Удуурнун чуруму. Олар чеди шак удуурун сүмелеп турарлар. Ол шакты кижии бодунун байдалын бойдус-биле чүлдештирип тургаш, чажыгы үеде кызырып, кыжын немеп ап болур. Чедир удувазы чүден дора, ол депрессияга чедирер болгаш кижии шаг-шинек чок болур.

Идепкейлиг амыдырал. Кижии бодунуң шаа, аргашинээниң аайы-биле ажыл кылыр, шимченир уjurлуг. Ынчангаш ындыг боор, чөөн чүк чурттарында мындыг билиштин бар: суларап, кошкак байдалдыг апарган ижинниг кижиниң чуртталгазы узун болбас.

Чуртталгага хамаарылгазы. Бурунгаар көрүштүг, чүткүлдүг, чаагай сагыш-сеткилдиг кижилерниң назыны узун болур дээрзин амыдырал бадыткаан. Оларның санап турары-биле алырга, кырган улустун психика талазы-биле кадыкшылы күш-шыдал байдалындан-даа чугула бооп турар.

ХОРАЛЫГ ДЕП САНААР ЧҮҮЛДЕР

Таакпы. Чүрекке, хан дамырларынга, кижиниң баарынга, ылаңгыя баш мээзинге багай салдарлыг. Таакпы кижиниң назынын 7-8 чыл кызырып болур.

Алкоголь. Оон кандыг-даа хемчээли баш мээзиниң дамырларын чыыра тыртар. Эритроциттер олче дамчыпас апаарындан мээниң клеткалары кезек үеде өлүглени бээр.

Стресс. Ол байдал узун назынга дыка хоралыг. Аңаа колдуунда-ла багай настроение, хомудал, адааргал, ажынып-хорадаан байдал, коргуушкун, хүннээри хамааржыр. Ургүлчү-ле стресстиг байдалга чорууру кижиниң иммунунг системазын дүрген кырыдар болгаш кижини иштинден чоорту үредеп эгелээр.

БРИТАН ЭРТЕМДЕННЕРНИҢ СҮМЕЗИ

—Баш мээзи-биле доктаамал ажылдаар: кросс-вордтар тывар, бодалгалар бодаар, даштыкы дылдар өөренир дээш, оон-даа өске. Ол чүүлдер угаан-медерелди чырык, быжыг болдурар.

—Ажыл-чорудулгазының хевирлерин кезек үе болгаш-ла солуп турары ажыктыг: чогаадкыч ажылдың кижилери баш мээзин бодалгалар, мергежилгелер-биле сайзыраңгайжыр, а математиктер чуруттунуп, шүлүк-даа чогааткай-ла.

—Чигирзиг чем чүге чивес боор, ажырбас, оон даштыгаа арыг агаарга селгүүстеп, кылаштап кааптар.

—Ногаан шайны сүт чокка ижерин, согуна, чеснок чиирин сүмелеп турар. Ол продуктулар организмни онкология аарыгларындан камгалаар болгаш ханда холестериниң деңгелин бадырар, чүрек-дамыр аарыгларынга профилактика болур.

• Аравыста чугаа болза

ЧУГААЛАЖЫП БИЛИРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Херээжен кижиге долгандыр турарларның кичээнгеийн бодунче хаара тударда, бир-ле дугаарында, каас-чараш даштыкы омур-хевир чугула херек, а угаанныг кыс кижилерже эр хиндиктиглер шоолуг көрүнмес-даа деп билиштин база бар.

Ынчалзажок, шынап-ла, үр эвес уламчылаар харылзаага эр кижии фотомодельдиң дег дурт-сынныг чараш кысты шилип алыр. А үр уламчылаар харылзаага олар, сеткилин ханызында бодун кандыг-даа кыс кижиден артык угаанныг мен деп бодалы бар-даа бол, дөмей-ле угаанныг херээженни шилип алырлар.

Чугааны эр кижии-биле дең эргеге чүгө чамдык кыс кижилер тудуп шыдаарлар. Психологтарның санап турары-биле, чугааны тудуп, эр кижии-биле дең эргелиг чугаалажып, маргыжып билер херээжен кижилер албан-дужаал талазы-биле дүрген депшир болгаш эр кижилерниң сонугралын дүрген чаалап алыр. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык дурумнерни сактып алыры артык эвес боор:

БЫЖЫГ ТУРУШ ХЕРЕК

Бир эвес силерниң кандыг-бир айтырыгга хамаарыштыр бодалынар хөйүн туружундан ылгалып турар болза, ол ыяп-биле шын эвес болбас уjurлуг. Шынны маргыжышкын үезинде тывар болгай. Ынчангаш каттырынчыг кылдыр көстүрүндөн кортпайн, бодунуң бодалыңарны ажыгы-биле чугаалаарындан ыяптанар.

ДЫННАП ӨӨРЕНИР

Чугаа үезинде силерни үзе кирген таварылгада силерни үзе кирген ол кижини ажыр алгыраары оралдашпаңар. Алгырып турар херээжен кижии чараш эвес көстүр дээрзин утпаңар. Ынчангаш силерни үзе кирген кижиниң чугаазы соксай бээр аразында: «Чедир чугаалаптайн, чөпшээр көрүңер» —

• Бодалдар дид

Кижиге көрдүңен кол сага чүл? Кижии бооп артарым.

Хүлээлгезин күөседириң олче кичээнгеий салыр уjurлуг.

Кыппайн чоруур кижии каар. Ол хоойлу-дур. Чурттың чалбыжыг делгезиниң.

Бистиң чуртталгавыстың ызы — үзүктел чок шимчээшчи.

Арын-нүүрүң сээң карагыс бурганың болзун.

Ажыглаңар, ынчалзажок лун эрттире бербенер-ме угаанның чуруму ындыг.

Мээң ынак чурумун — рунгаар».

Чуртталгага бүзүр, ол кандыг-даа номдан артык кдыр өөредир болгай.

Кандыг-даа байдалдар кижии кижиге херек.

Россия эки кижилер-би дыка бай.

А.П.Чехов

Титов кудумчузу, 36

тел. 2-12-26, 2-12-28

ПРИНТЕРЛЕРНИ, ХООЛГАЛААР АППАРАТТАРНЫ

ТЕЛЕФОННАРНЫ БОЛГАШ ФАКСТАРНЫ

КОМПЬЮТЕРЛЕРНИ

Септээр:

Кандыг-даа картриджтерни

САДАР:

КОМПЬЮТЕР ТЕХНИКАЗЫН

ТЕЛЕФОННАРНЫ БОЛГАШ

РАДИОТЕЛЕФОННАРНЫ

КОМПЬЮТЕРЛЕР ӨРТЭЭ 17000 рубльден өрү

ток күжүн өйлээр стабилизаторларны

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

ИНФОТЕХ

Тыгыз. Эгези 6-гы арында).

Канцелярия удуртукчузунун бирги оралакчыларын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бүрүн эргелиг Канцелярияны, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлекчилерин болгаш дуза-аарыларын, Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук Канцелярияны, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының протоколунун Канцелярияны, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының секретариатының удур-турары, Канцелярияның эргелелдер на-

чальниктерин албан-дужаалга томуйлаар кылдыр кандидатураларны Тыва Республиканың Чазаның Даргазының канцелярияны өске ажилдакчыларын албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар; Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриянының күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарын, бо Дүрүмнүн 4.2. пунктта айтылган кижилерден аңгыда, албан-дужаалга томуйлаар болгаш ээлеп турары албан-дужаалындан хостаар; Канцелярияның ажилының дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазына

дыңнадыр болгаш отчедун доктаамал бээр; Канцелярияны удуртур талазы-биле өске-даа бүрүн эргелерни боттандыар. 4.5. Канцелярияның ажил-чорудулгазы дээш хуу харысалганы Канцелярияның удуртукчузу алыр. 4.6. Канцелярияның удуртукчу чок турда (албан-езузу-биле сургакчылаанда, аараанда, шөлээлээнде азы бүрүн эргелерин түр соксатканда), а ол ышкаш ооң бүрүн эргелери доозулганда Канцелярия удуртукчузунун бүрүн эргелерин Канцелярия удуртукчузунун бирги оралакчызы түр күүседир.

4.7. Канцелярия бодунун харыылаар ужуруг айтырылганын хамаарыштыр айтышкын үндүрер. 4.8. Канцелярияның айтышкынын Канцелярияның удуртукчузу ат салыр. Канцелярияның айтышкынын бирги оралакчы, Канцелярияның удуртукчузунун чамдык бүрүн эргелерин дамчыткан Канцелярия удуртукчузунун оралакчызы атты салып болур. 4.9. Канцелярияга херек эмгелелин Канцелярияның айтышкыны-биле доктаадыр тургускан чурум езугаар боттандыар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2007 чылдың июль 27-де Тыва Республиканың Чазаның 754 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында 2010 чылдың октябрь 13 №396 Кызыл хоорай

Республиканың Чазаның доктаа-болза:

1. 2007 чылдың июль 27-де Тыва Республиканың Чазаның «Иновация программаларының болгаш төлөвилелдеринин экспертиза база шилиринин талазы-биле дугайында» №754 доктаалына өскерилгелерни кириер:

Иновация программаларының болгаш шилиринин экспертиза база шилиринин талазы-биле комиссияның дугайында Дүрүмде:

1.1. пунктта:

«Тыва Республиканың эң иновация төлөвилели» деп сөстөрни боттандыраарына күрүнө детин көргүзүрүнө иновация төлөвилели шилир талазы-биле» деп сөстөр-лүр;

«Тыва Республиканың эгелеп чоруур иновация компанияларына грантылар талазы-биле конкурсту (моон соң-рантылар талазы-биле конкурс дээр)»

турар үеде биче иновация ком-панин кириген төлөвилелдеринге

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын хуусаада

күүседип болурунун болгаш

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

«Тыва Республиканың Чазаның доктааттыганын талазы-биле

рының дугайында шийтирн хулээп алыр.»;

б) 5.2. пунктта дараазында уткалыг

домакты немээр: «Грантылар талазы-биле

конкурска болгаш сертификаттар тыпсыр

талазы-биле конкурска дүүштүр комиссия

чагылганы сайгарып көөр, кордакчыларны

дыңнап чугаалажыр болгаш документилер

хулээп алыры доозулган хүнден эгелээш 15

календарь хүннеринин дургузунда шийт-

пирни үндүрер.»;

в) 5.5. пунктта «дыңнадылглар» деп

сөстүн соонга «немелде дыңнадылгларны

болгаш конкурстар киржикчилеринден

медээлерни» деп сөстөрни немээр;

г) 5.6. пунктун дараазында эдилге-биле

бичири:

«5.6. Комиссия бодунун ажил-чорудул-

газына Россия Федерациязының, Тыва

Республиканың хоойлужулгазын, а ол

ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга болдуар.»;

2) Тыва Республикага иновация про-

граммаларының болгаш төлөвилелдеринин

экспертизазының болгаш шилиринин тала-

зы-биле комиссияның составына:

а) комиссияның составына кириери А.К.

Артына—Тыва Республиканың экономика

сайдының бирги оралакчызы, дарганың

оралакчызы;

б) А.А. Линин албан-дужаалын дараа-

зында эдилге-биле бичири: «Тыва Респуб-

ликаның Экономика яамызының инвести-

циялар болгаш иновация политиказының

килдизинин начальниги, харысалгалыг

секретарь»;

в) Комиссияның составындан Б.Д. Оюнну

үндүрер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда»

болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның

Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

чылда Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг ш хову өрттерин чайладырының база болдурбазының талазы-биле хемчеглеринин дугайында

2010 чылдың апрель 13 №113 Кызыл хоорай

Россия Федерацияның Арга-арыг ко-

н 83 чүүлүнүн 1 кезээнин 4 пункту-

гаш 1994 чылдың декабрь 21-де

ы чонну болгаш девискээрлерни

организаастаарының дугайында муниципал-

дыг актыларны хулээп алыр;

Тыва Республиканың муниципалдыг

районунун девискээринге хову өрттерин

өжүреринге юридиктиг албан черлерин

болгаш хамаатыларны кириштиреринин

чурумун тургузар;

чурттакчы чонну өрт айылынга удур

хемчеглер алырынга өөредирин органи-

заастаар.

3. Тыва Республиканың 2009 чылдың май

5-те «2009 чылда Тыва Республиканың

девискээринге арга-арыг болгаш хову өрт-

терин чайладырының болгаш болдурба-

зының талазы-биле хемчеглер дугайында»

№190 доктаалын күш чок деп санаар.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда»

болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге

контрольду Тыва Республиканың Чазак

Аппаратының комплекстиг социал-эконо-

миктиг сайзырал эргелелин дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-

зының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың апрель 13-те №113 доктаалы-биле бадыйлаан

чылда Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову өжүреринге юридиктиг албан черлерин болгаш хамаатыларны

кириштиреринин чуруму

а-арыг өрттерин өжүреринге

арынарны болгаш хамааты-

лары кириштиреринин чуруму Россия

Федерациязының Арга-арыг кодекзинге,

Россия Федерациязының Чазаның 2007 чылдың июнь 30-де «Арга-арыглар өрт айылынга удур чурумну тургузарының дугайында» №417 доктаалына дүүштүр ажилдап кылдыганы болгаш Тыва Республиканың шупту девискээринге ыяап-биле күүсетинер ужуруг.

2. Тыва Республиканың арга-арыг фон-дузунда арга-арыг өрттерин илередир бол-гаш өжүрер бүгү чүүлдерин болгаш күш-терин, ооң иштинде өжүрер немелде чүүлдерин болгаш күштерин ажилын организаастаары база белеткели дээш харысалга онаажыр:

— Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агының талазы-биле күрүнө комитеди болгаш ооң эргезинде турар организациялар (Күрүнө албан черлери (лесничестволар), автономнуг албан черлери (тускайжыттыг арга-арыг ажил-агының албан черлери) болгаш күрүнениң автономнуг «Арга-арыг-ларны өрттерден авиация таварыштыр камгалаар тыва бааза» албан чери);

— арга-арыгларны аренда керээ, арга-арыг үнүштерин садып-саарар керээ, өрттээ чок (хуусаазы чок) база өрттээ чок тускай хуусаалыг ажылгал керээзи езугаар ажылгал турар кижилер.

3. Өрт айылы тургустунар үениң эгелээринге чедир кожуннарның чагырга чер-леринин доктааткан база чогуур ужуруг организациялар-биле дугуржулга езугаар чөпшээрэдип алган, арга-арыг өрттерин өжүреринге кириштирер бүүдүргелеринин болгаш организацияларның даңзызын кири бижээн, оларның сан бүрүзүндөн ынаар үндүрер киж, өрт өжүрер чүүлдерин, авто-транспорттун, тракторларның болгаш өске-даа техниканың үндүрер санын айткан арга-арыг өрттеринге удур демиселди дарый хөдөлгөдүн планнары ажилчын күштерин болгаш өрт өжүрер чүүлдерин хаара тудар талазы-биле кол документилер болур.

4. Арга-арыг хүрээлелинче азы чуртта-кчылыг черлерге дамчыт бээр айыылды тур-гузуп турар хову өрттери өөскүй берген таварылгада, кижилер күжүн болгаш өрт өжүрер чүүлдерин мөөңнээр талазы-биле харысалга кожуннарның чагырга черлеринге, кожуннарның ОБ болгаш ӨУАЧЧ талазы-биле комиссияларга, чурттакчылыг суур черлерин чагырга черлеринге онаажыр.

5. Улуг хемчээлдиг арга-арыг өрттү өөс-күй берген таварылгада ооң дугайын дың-надырын көрдүнгөн схема езугаар чорудар.

6. Арга-арыг өрттери арга-арыг ажылгал-чыларының, арга-арыг фондунун участо-гун арендап турар, өске бүүдүргелеринин, организацияларның болгаш албан черлери-нин ажилдап турары черлеринге азы болза оларның суурларының чоогунга, оларның оруктары, складтары, тудуглары болгаш өс-ке-даа объектилери турар черлерге өөскүй берген таварылгада ук бүүдүргелеринин, организацияларның база албан черлеринин удуртукчулары өрттерин өжүрер болгаш чайладырын хандыраар талазы-биле хем-чеглерин алыр ужуруг.

7. Хып турар өрттерни дарый өжүреринге бар чүүлдерин күжү четпейн баар болгаш өрттерин оон-даа улуг шөлдерге дамчыт бээр айылы тургустунуп келир таварылга-ларда арга-ыяш ажилдакчылары кожун-нарның арга-хову өрттерин өжүрер талазы-биле доктааттыганын дарый хөдөлгөдүн мобилизастыг планнары езугаар, арга-арыг өрттерин өжүреринге чурттакчы чонну, өрт өжүрер техниканы болгаш тус-чер органи-зацияларының, албан черлеринин болгаш өске-даа юридиктиг албан черлеринин автотранспорт күжүн кириштирер талазы-биле хемчеглер алыры негетинип келгенинин дугайында Тыва Республиканың Арга-ыяш ажил-агы талазы-биле күрүнө комитединче, кожуннарның ОБ болгаш ӨУАЧЧ талазы-биле комиссияларынче, кожуннарның

чагырга черлеринче дыңнадыр ужуруг.

8. Арга-арыг өрттеринин уржуундан тургустунуп келген онза байдалды чок кылы-рында кады ажилдакчылары болгаш удур-тулганы көрдүнгөн схема езугаар органи-заастаар.

9. Ук эрге-чагырга органнының шийт-пир езугаар арга-арыг өрттерин өжүреринге кириштирген чурттакчылыг черлер-ден, бүүдүргелерден болгаш организация-лардан киж курлавырлары чурттап турар азы ажилдап турар черинин аайы-биле ук бүүдүргелеринин, организацияларның база албан черлеринин удуртукчулары-биле томуйлаттырган, отрядтар, командалар азы бригада даргалары баштапкан отрядтар, командалар азы бригадтар кылдыр органи-заастаттыганын турар ужуруг болгаш арга-ыяш ажилдакчызы-биле азы тускайжыт-тыганын арга-ыяш ажил-агының албан чер-ринин директору-биле томуйлаттырган өрт өжүреринин удуртукчузунун дорт эргезинге кирер.

Өртке удур хаара туттунган техниканы база автотранспортту болгаш ооң ажаалда-хайгааралын чорудуп турар ажилдакчы-ларны ук отрядтарга, бригадаларга болгаш командаларга каттыштырган турар ужуруг.

Өрт хып турар черге чорудары база өрт өжүрер ажилдарны удуртур талазы-биле дуза чедирери-биле чыылда пунктузунга аңгы отряд, бригада болгаш команда бүрү-зүнге арга-арыг ажил-агы черинин тургу-зуп кааны ажилчынны быжылгаан турар ужуруг.

10. Арга-арыг ажилдар чорудуп турар азы арга-арыгларда оруктар, харылзаа четкилери, складтар, тудуглар болгаш өске-даа объектилери бар бүүдүргелер, органи-зациялар, албан черлери болгаш өске-даа юридиктиг албан черлери арга-арыгларга өрт айылының үези тургустунуп келирге чедир боттарының иштинге ажилчыннар санындан тургустунган арга-арыг өрттеринге удур бөлүктөрнү тургузар ужуруг, өрт

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткирининг айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың ведомстволар аразында конкурс комиссиязының составына болгаш ооң дугайында Дүрүмге өскерилгелер кирирининг дугайында

2010 чылдың октябрь 15 №424 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2009 чылдың май 21-де Тыва Республиканың Чазааның «Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткирининг айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың ведомстволар аразында конкурс комиссиязының дугайында» №210 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

а) Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткирининг айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың ведомстволар аразында конкурс комиссиязының (моон соңгаар—комиссия дээр) составына: Комиссияның составына кириери:

Ш.К. Кууларны—Тыва Республиканың Экономика яамызының баш удур санаашкыннар, экономиканың болгаш социал кавының адырларын сайзырадыр килдизининг башкарыкчы специалисти, харыс салгалыг секретарь;

В.С. Канданни—Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелининг удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

К.Б. Сагаан-оолду—Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыды;

Комиссияның составында үндүрери: И.А. Ондарны, Д.В. Кастыринни, Ю.П. Южаковту.

б) Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткирининг айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың ведомстволар аразында конкурс комиссиязының дугайында Дүрүмге:

3.4. пунктта «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм агентилели» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле агентилел» деп сөстөр-биле солугу.

13 пунктта «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм агентилели» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле агентилели» деп сөстөр-биле солугу.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Социал хандырылга албан черлерининг улуг назылыг хамаатыларга болгаш инвалидтерге социал ачы-дузаны чедирерининг база төлээрининг чурумунун болгаш негелделерининг дугайында Дүрүмге өскерилгелер кирирининг дугайында

2010 чылдың июль 14 №299 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Социал хандырылга албан черлерининг улуг назылыг хамаатыларга болгаш инвалидтерге социал ачы-дузаны чедирерининг база төлээрининг чурумунун болгаш негелделерининг дугайында 2005 чылдың май 19-та Тыва Республиканың Чазааның №646 доктаалы-биле бадылааны Дүрүмүне дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1 кезекте:

1 абзацта:

«50 хардан өрү назылыг херээннер, 55 хардан өрү назылыг эр кижилер» деп сөстөрни «55 хардан өрү назылыг херээннер, 60 хардан өрү назылыг эр кижилер» деп сөстөр-биле солугу;

«назыны 16 хар четпээн» деп сөстөрни «назыны 14 хар четпээн» деп сөстөр-биле солугу;

14 абзацта «Улуг назылыг хамаатыларның болгаш инвалидтерниң стационар хандырылгазының дугайында керээлерин чарарынын, өскертирининг болгаш үзерининг болгаш улуг назылыг хамаатыларның болгаш инвалидтерниң стационар хандырылгазының дугайында чижек керээлерининг хевир-майының дугайында Дүрүмү бадылаанының дугайында» Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының 2002 чылдың май 17-де доктаалы-биле бадылааны чижек керээге үндезилеп» деп сөстөрни болгаш ол Дүрүмүн» деп сөстөрни ал кааптар;

2) 2 кезекте 6 абзацта «болгаш шак ыныгы» деп сөстөрни ал кааптар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

«2011-2012 чылдарда Тыва Республикага орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруун бедидери» тускай сорулгалыг республика программазын бадылаарының дугайында

2010 чылдың октябрь 21 №435 Кызыл хоорай

Орук-транспорт озал-ондааның түннелинде кижилерниң когараарына болгаш амызындан чарылганын чедирер орук-транспорт озал-ондааның санын кызырар талазы-биле хемчеглерниң комплекзин күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «2011-2012 чылдарда Тыва Республикага орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруун бедидери» тускай сорулгалыг республика

программазын бадылаар.

2. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу А.М. Монгалга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың октябрь 21-де №435 доктаалы-биле бадылаттынган

«2011-2012 чылдарда Тыва Республикага орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруун бедидери» тускай сорулгалыг республика программазын бадылаарының дугайында

Программаның ады—«2011-2012 чылдарда Тыва Республикага орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруун бедидери» тускай сорулгалыг республика программазы (моон соңгаар—Программа дээр)

Программаны ажылдап кылырының үндезин—1995 чылдың декабрь 10-да «Орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруун дугайында» №196-ФХ Федералдыг хоойлу, 2007 чылдың июль 24-те «Административтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында Россия Федерациязының кодекзинге өскерилгелер кирирининг дугайында» №210-ФХ Федералдыг хоойлу, 2006 чылдың февраль 20-де Россия Федерациязының Чазааның «2006-2012 чылдарда орук шимчээш-

кенининг айыыл чок чоруун бедидери» №100 доктаалы-биле бадылааны тускай сорулгалыг федералдыг программазы, 2010 чылдың июль 7-де Тыва Республиканың Чазааның «2011 чылда республиканың тускай сорулгалыг программаларының төлөвилелдерин ажылдап кылырының дугайында» №164-райтышкыны.

Күрүне чагыкчызы—башкарыкчызы—Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызы.

Күрүне чагыкчылары—Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызы, Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзин болгаш харылзаа яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва

Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы, Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелели (дугуржулга езугаар).

Программаның кол ажылдап кылыкчылары—Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызы, Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзин болгаш харылзаа яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы, Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелели (дугуржулга езугаар).

Программаның сорулгалары—Программаның девискээринге орук-транспорт озал-ондааның (моон соңгаар—ОТО дээр) түннелинде амы-тынындан чарлыр кижилерниң санын кызырары, федералдыг, регион болгаш муниципалитеттер аразының автооруктарына когарал чедирер орук-транспорт озал-ондааның деңгелин кудуладыры;

Программаның күүседир ужурлуг чүүлдер:

-орук шимчээшкенининг киржикчилерининг эрге-хоойлу билиглерин бедидери болгаш корум-чурум хажыдарының озалдыын сагындырары;

-орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруунун (моон соңгаар ОША дээр) айтырыгларының талазы-биле тускай сорулгалыг информация-пропагандиски кампанияларны эрттирер арга-биле орук шимчээшкенининг үезинде чурум хажыдышкыннарына чонун эптеш чок хамаарылгазын хевирлеп тургузар сорулга-биле чурттакчылар ортузунга информастыг салдар чедирерининг системазын сайзыраңгайжыдары, ОША-ның айтырыгларын радиога болгаш телевидение доктаамал чырыдары;

-маршруттарны чогумчалыг болдуруп тургаш, ооң иштинде шимчээшкенини организастаарына амгы үениң аргаларын кирирининг, чурттакчылыг черлерге болгаш чурттакчылыг черлерден дашкаар оруктарга транспорт болгаш чадаг кижилер шимчээшкенини организастаарын сайзыраңгайжыдары-биле тускай техниктиг херекселдерни болгаш автоматтыг системаларны шигээдирининг болгаш ажылгаарының аргазы-биле орук шимчээшкенини организастаарының системазын сайзыраңгайжыдары;

-транспорт херекселдерининг башкарыкчыларын белеткээрининг болгаш оларны орук шимчээшкенинге киржиринче кирирининг системазын сайзырадыры, чолаачылар-биле профилактика ажылдарының системазын сайзыраңгайжыдары;

-чаштарны болгаш элээдилерни оруктарга кайы хамаанчок чоруктарны болдур-базына өөредирининг болгаш кижизидерининг чаа хевирлерин болгаш аргаларын ажылдап кылып база шигээдип тургаш чаштарның орук-транспортка кемдээр чоруун кызырары;

-орук шимчээшкенининг киржикчилерининг доктааттынган нормативтерни болгаш дүрүмнерни сагып турарына контрольду күштелдиреринче угланган эрге-хоойлу, организастыг, информастыг болгаш техниктиг хандырылганы сайзыраңгайжыдарының аргазы-биле Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруунун күрүне инспекциязының (моон соңгаар—ОШАЧКИ дээр) контроль-хайгаарал ажыл-чорудулгазының ажыктыын бедидери;

-орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның болгаш тус чер бот-башкарылга органның ажыл-чорудулгазының эргелеп-башкарылга, эрге-хоойлу болгаш информастыг үндезинерин сайзыраңгайжыдары;

-ОТО хөй болур участоктарга орук демдектерин тургузуп, чадаг улус кылаштар черлерни кажалал, кудумчуларны чырыдып тургаш орук ажылдарының комплекзин чорудары;

ОТО-га когарааннарга медицинаның дүрген дузазын чедирерининг системазын сайзыраңгайжыдып тургаш ОТО-нуң аар уржуктарын эвээжидери;

-орук-транспорт озал-ондактарының уржуктарын чаладырына киржир албаннарын техниктиг хандырылгазының деңгелин бедидери;

Программаның кол-кол көргүзүглерин болгаш түннелдери—Программаның кол-кол көргүзүглерин:

ОТО-нуң түннелинде амызындан чарылган кижилерниң санын кызырары;

-кижилер когараар ОТО-нуң эвээжидери;

Программаның кол-кол түннелдери—транспорт айылын 12 хуу кызырары, муң санныг транспорт херекселдериниң онааштыр ОТО-нуң түннелинде амызындан чарылган кижилерниң саны;

-социал озалды 2 хуу кызырары (ОТО когарааннарга онааштыр ОТО-нуң түннелинде амызындан чарылган кижилерниң саны);

-транспорт аймаан башкаар станциялардан ашпайн турар чолаачылар киржилгези-биле ОТО болур чоруктуң 20 хуу кызырары;

-боттарының оваарымча чок чоруун ОТО-нуң түннелинде когараан чаштар санын 22 хуу кызырары.

Программаны күүседир хуусааны—2012 чылдар.

Программаның кол-кол хемчеглери—эрге-хоойлу, организастыг, информация болгаш техниктиг хандырылганың арга-биле орук шимчээшкенининг айыыл чок чоруунга контроль-хайгаарал ажыл-чоруктары экижидери; орук шимчээшкенининг хайгаарал системазын сайзыраңгайжыдары ооң иштинде шимчээшкенини организастаарына амгы үениң аргаларын шигээдир ОТО болур черлерни чаладырының бо оруктуң байдалдарын экижидер угулган техниктиг херекселдерни бо автоматчыттынган системаларны алаары; айыыл-халап болур чоруктарны дурбас талазы-биле ажылды организастаары; орук шимчээшкенининг киржикчилерининг сагылга-чурумун экижидер талазы-биле системаны хөгжүдери болгаш сааргайжыдары; контроль-хыналда органын материал-техника талазы-биле жыгларары; ОТО-га когарааннарга көргүзерининг системазын сайзырадыры.

Программаны акшаландыраарының чээли болгаш дөстери—2011-2012 чылдарда Программаны акшаландыраарының хемчээли 142875,0 муң рубль болур, иштинде:

2011 чыл:

Федералдыг бюджет—49155,0 рубль;

республика бюджет—10000,0 рубль; муниципалдыг тургузулга бюджет—5265,0 муң рубль.

Программаны күүседип турар республика болгаш муниципалдыг боттерден акшаландырышкынның хемчыл санында өскерилер, тодаратты болгаш бүгү деңгелдерининг бюджеттер төлөвилелдерин ажылдап кылып турар хуваар.

Программаның идегеп турар түннелдери—транспорттуң озалдыг 12 хуу кызырары (10 муң санныг транспорт херекселдеринге ОТО-нуң түннелинде амызындан чарылган кижилерниң санын кызырары); социал айыылдыг байдалды 2 хуу кызырары (100 муң когарааннарга онааштыр ОТО түннелинде амызындан чарылган кижилерниң саны); аар уржуктарын деңгелин кызырары (100 муң когарааннарга онааштыр ОТО-нуң түннелинде амызындан чарылган кижилерниң саны); орук шимчээшкенини организастаарын сайзыраңгайжыдары талазы-биле ажылды чоруткаш ОТО болур черлерининг санын кызырары;

транспорт аймаан башкаар станциялардан ашпайн турар чолаачылар киржилгези-биле ОТО болур чоруктуң 20 хуу кызырары; боттарының оваарымча чок чоруу-биле ОТО-нуң түннелинде когараан чаштарның санын 22 хуу кызырары; республиканың хоорайларынга болгаш чурттакчылыг черлеринге болгаш орук килеринге шимчээшкенини организастаарын сайзыраңгайжыдары; орук четкини шимчээшкенининг айыыл чок байдалдар хандыраары талазы-биле информастыг болгаш контроль-хайгаарал ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары; орук шимчээшкенининг дүрүмнерин хажыдар чоруктарны фактыларын контролдаар болгаш тургузуп алыр ажыктыг системаны тургузар орук шимчээшкенининг дүрүмнерин кызырары кеземчеден чалавас деп билини орук шимчээшкенининг киржикчилеринге сагындырып тургаш чурум хажыдар оруктарны кызырары; ОТО-ну болдурарының ажыктыын 30 хуу бедидери.

Программаның күүселдезинге роль—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитининг ады чок чорук чөвүлели.

МОНГУШ

БҮЗҮРЕП ЧОР МЕН

Магазинер кезиир та-
биле мээң кадайымга
кижи чөгөнчиг-ле
Кандыг кончуг мога-
ш, кайгаза-даа
мен. Садып алык-
бараны көрүп каан
кандыг-даа оочурну
туруптар. Шак-
биле тургаш, ап үн-
амыравас. Бис оон-
дугаарында база
танышкан бис.
амай адырбак-
кончуг кижиге чо-
болдур мен ийин. Бир-
лекциялар доосту
билек, институттан үн-
галстук дилээр
садыгже кире халый
мен. Оочурга чеде
«Сөөлү кымыл?» —
айтырымга, узун
уруг: «Мен» — дээш,
эргилдир көрүп кел-
дыг чараш карактар
ымда көрбээн мен,
сынар. Сүрээдеп, де-
чүве чугаалаар дээ-
үмү сирилээр. Гал-
дып алыр чүве кайда
руг магазинден үнүп-
он соондан бараадап
бажынынга чедир
мен. Үш хонганда
агында ол-ла мага-
варжып келген бис.

— Бөгүн мында даштыкы
аржыылдар кириген. Дыка
чараш. Душтук кызыңарга
белек кылдыр садып бээр
болзуңарза, дыка-ла амы-
раар — деп, уруг меңээ чу-
гаалааш, оочурну ээлеп
алган.

— Эң чараш уругга сунар
кижи мен, ынчангаш эң ча-
раш аржыылдан шилип бе-
риңерем — деп, садыг-
жыдан диледим. Аржыылды
саазыңга ораагаш сунуп
бээрге, хая көрнүп келгеш,
узун чаштыг уругнуң сумка-
зынче кири каалкаш, чаңгыс
сөс-даа чугаалаайн, үнө ха-
лаан мен. Уруг ол-ла черин-
де аңгадай берген туруп
калган.

Оортан бээр үжөн ажыг
чыл эрте берген. Ажы-төл-
даа өскөн. А кадайымның
магазиннээр ам дам бар-
ган. Барааннар чок-даа бол-
за, магазинче кирбейн
барбас. Мурнунда чылдарда
болур-болбас хептер садар
дээш чемеледип-даа чораан
кижи. Чүвениң шыны херек,
мээң кадайым идик-хепти
чүгө бодунга эвес, а өг-
бүлениң кижигүн бүрүзүңе
садып ап чораан. Мен мын-
дыг хеп чагаан эвес мен, ону
чүгө садып эккелгениң ол
деп айтырарга, улуг, кара ка-
рактары-биле чиге көргөш:

— Хеп херек апаар. Аш-
тадым дээш алгыра бээр

эвес, эледим дээш ээре
бээр эвес, ынаар шкаф
иштинге чыткай-ла. Аңаа са-
гыш човааш чор сен. Ар-
гажок акша херек апарза,
ол-ла хептерни саарыптарга,
акша ол-ла-дыр. Даарта
амыдырал та кандыг турар
чүве, оозун кижиге баш удур
билер эвес. Ындыг аа? —
дээш, кижини кончуг таптыг
бөөшкүннөп каар. Ынча
дээрге, ам чүү деп хары-
лаар сен.

Мээң кадайым менден
беш катап угаангы дээрзин
бо хүннерде бүзүрөп чор
мен: бир эвес идик-хептерни
ол ынчаар курлавырлап чор-
баан болза, бөгүн кызыл-
даван кылаштал чоруур ийик
мен ...

КАДЫРГЫ

Эжим Доржу-биле ие-
лээн балыктап чоруткаш,
Чаламаның кара суундан
кедергей улуг кадыргы туруп
алган бис. Аргалыг болза ам
база оода бир балыктан
тудуп алган болза дээш
оралдашкыш, чадаштывыс.

Чанып ора, балыкты кай-
ывыс алырын маргыжа
бердивис. Чугаалажып көө-
рүвүске, кайывыс-даа алык-
саар мындыг болган. Ам
канчаар улус боор бис
дээш кезек боданып тур бис
он.

— Ынчаарга үш катап
хүрежир-дир че. Кым хөй
октаан болдур, ол кижиге ба-

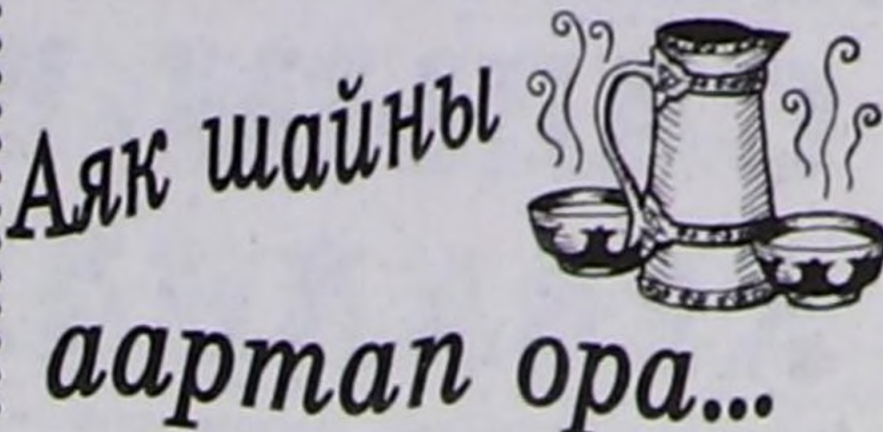
лыкты алыр — деп, эжимге
сүмеледим.

Кижим өөрээниден өрү
шурай берген. Оон ынчап
турарында укур бар: ол күш
талазы-биле менден артык
кижи. Төгөрик оймактың
ортузунга хөйлөннеривисти,
балывысты салып кааш,
тутчуп кирипкен бис. Дор-
жуну бир дугаарында саа-
датпайн кээп дүжүргөн мен:
ээжээнден илбектептеримге,
боду-ла меш дээн.

Эжим адыштарынче
дүкпүрүп-дүкпүрүп алгаш,
хөмө-ле келген. Мен окта-
пазын бодааш, так тутунгаш
турупкан мен. Мени шеле сол,
чая тудуп, дегээлеп, катый
хап, буттап хөлчөк-ла турган.
Карака чивеш аразында
черде чытканымны бодум
безин эскербейн барган
мен.

Үш дугаар сегиржи
алышкын эң үр болган. Бо-
думнуң-даа, эжимниң-даа
чүрээниң сокканы меңээ
дыңналып турган ышкаш.
Үскүлешкен молдургалар
ышкаш турган бис. Хеп-хе-
нертен Доржунуң алгы эвес
алгызы үнгөн. Салдынчып-
каш көөрүвүске, хөйлөн-
нер чанынга чыткан кадыргы-
высты дээлдиген теп алгаш,
арыгже кылытып бар чыт-
кан.

Хейде соондан ал-
гыржып чүгүрүшкеш, каткан
хуурааның, биске алдыртыр
боор харын, арлы берген ...

Аяк шайны
аартап ора...

ХАНГО СОК ДЕП ЧҮЛ?

Россияның рыногунче ХАНГО компаниязы үнгөш, ачы-
буян программазын база боттандырып эгелээн. Компания
«Хүлүмзүрүг операциязы» деп делегей чергелиг ачы-буян
организациязы-биле кады ажылдажылганы чорудуп, аарыг
кижилерге кезишкенин эрттиреринге дузаны көргүзүп турар.
Шак ыңдыг дузаны алган 55 пациентинин бирээзи бистин
чаңгыс чер-чурттууус, уран чүүл колледжизинин сту-
дентизи, ХАНГО-нуң дистрибьютору 20 харлыг Чочан Солун-
оол болган. Ол кезишкенин чедишкенин эрткен.

Ам ХАНГО сокту ажыглап турар чамдык кижилернин
үнелелин номчулуңар.

Владимир, 63 харлыг: — Сентябрьдан бээр сокту ижип
эгеледим. Ханым базышкыны экижип келди. Ам-даа ону
ижер мен.

Валентина, 59 харлыг: — Солагай талакы бүүрээмде
ыжык бар. Салааларым доктаамал билинместээр. Сокту
30 миллиграммнап ижип эгелээш, байдалым экижээн.
Ынчангаш доктаамал ону ажыглаар мен.

Ханго деп чаагай, амдангы чулукту иш,
Кылбазы чок камгалакчың ол-ла болгай:
Ижин-хырын, эът-кежиң — бүгү бодуң
Идегелдиг чаарттынып, чалыыткай бээр.

Хангону соксаал чокка ишкен кижиге
Кырыырын-даа, аарыырын-даа утуп алыр.
Бойдус чаян эмнекчивис чулук барда,
Бодангаш чор — мага хандыр чооглаңар-ла!

Хемчик хемим

Талыгырда тайгалардан
Дамырактар сытып баткаш,
Енисейже шымнып кирген,
Эргим, ынак Хемчик хемим.

Алаагында, оймактарда
Арбын малы ойттап чоруур.
Чыжыргана, чодурааның
Чыды-ла кээр Хемчик хемим.

Эштип ойнаар эремерлиг,
Элик-хүлбүс коданнарлыг,
Балык-байлаң база көвей,
Бай-ла дирткен Хемчик хемим.

Шурап баткан эремерлиг,
Суук, узун хадыңнарлыг,
Шеңе чечээр каастанган
Черим чуртум Хемчик хемим.

Бай-ла Тайгам

Алды, үстүү оваазында
Артыш, шаанак чыды сиңген.
Кегээн башкы моорлап келген,
Херелденген Бай-ла Тайгам.
Арты чары — арга-эзим,
Мурнуу чары — чалым-туруг,
Те, чуңма, аргар, кошкар
Дешкилешкен Бай-ла Тайгам.
Аяк шайын чажып тейлээр
Авыралдыг тайгаларым.
Оран танды элериниң
Одаа болган Бай-ла Тайгам.

Доржу САЛЧАК.

Тээли суур.

• Сонугаргактарга

БАНКОМАТ

Банкоматты шотланд омак-сөөктүг Джон Шепард-
Баррон чогаадып каан болуп турар. Оон баштайгы
чогаадып кааны банкомады пластик карточка-биле эвес
(60 чылдарда ыңдыг чүүлдер чок турган), а хууда дугаар
хап каан саазын чектер-биле ажылдаар турган. Баштайгы
банкоматты 1967 чылда Лондоннуң бир банкызынга
тургускан.

ШАЙ ХАПТАРЫ

Амгы үеде кижилернин хүн бүрүде ажыглап турары шай
хаптарын XX вектин эгезинде американ Томас Селливан
чогаадып каан. Бир катап онзагай кылдыр көстүксээш, ол
садып турган шайын чаңчыл езугаар чеч банкларга эвес,
а торгу хаптар иштинге суккаш, садыпкан. Садып алыкчылар
ону шайны садып турар хавы-биле кады хайындырар, чаа
арга кылдыр билип алганнар.

Улуг-Хем — делегейниң эң улуг хемнериниң бирээзи бе?

Улуг-Хем (бурунгу
дылда — Эне-Сай
а орус дылда —
делегейниң эң улуг
ин санынче кирип
езинден төнчүзүңе
ин суг оруунуң эң
ти хемчээли 5075
Улуг-Хем (Енисей)
шөлүнүң талазы-
хемниң соонда,
ийиги черде, а де-
едиги черде турар.
емниң солагай та-
инге Барыын Си-
оргулаштары тө-
талакы эринден
ирниң улуг тайга-
ээр. Ынчап кээр-
туң Сибирде чай-
ен кызыгаары бо-
бажында, Тывада
р, а төнчүзүңде,
штуг океанда ак
урттап турар.
үштүг Улуг-Хем

чогум Кызыл хоорай кы-
дында каттышкан черинден
эгелээр. Оон Тывада калбаа
100-тен 650 метр чедип
турар. Океанче кирип чыдар
уну 50 километр калбак.

Улуг-Хемниң унунда
Саян-Шушенскиниң, Крас-
ноярскиниң суг шыгжа-
мырлары бар. Саян-Шу-
шенск ГЭС-ти, Майнск ГЭС-

Билип алза артык эвес

ти болгаш Красноярск ГЭС-
ти ында туткан. Улуг-Хем —
улуг суг оруу, ында судно
чорулгазы сайзыраан. Оон
эринде Кызыл, Абакан,
Красноярск, Дудинка дээш,
өске-даа хоорайлар турар.
Бо улуг хемни орус-тыва
чогаалчылар, чурукчулар
боттарының өлүм чок ажил-
дарында катап-катап алгал
ырлаан болгаш чураан.

Республика девискээ-
ринде шинчилеттинген 37
аржаан, малгажы-биле чаг-
дынып эмненир 13 дустуг хөл
бар. Тываның болгаш аңаа
чоок-кавы девискээрлерниң
чонунга эң-не билдингир
аржааннарда Үш-Белдирниң,
Тарыстың, Шивилигнин бол-
гаш Уургайлыгың (Арго-
ликтин) аржааннарын ха-

маарыштырар. Чаа-Хөлдүн
девискээринде Ажыг-Суг
(Уур-Сайыр-даа дижи)
аржаанынга ССРЭ турар
шагда чурттуң төп облас-
тарындан, Балтий далай
чанында республикалардан,
Украинадан болгаш өске-
даа черлерден аарыг улус
кээп эмненип турган. Ажыг-
Суг аржааны гастрит, ижин-
шөйүндү язвасы эмнээр.

Аржааннарывыс саны чежел?

Алдарлыг Үш-Белдир
аржаанын шаанда моолдар
былаажып шаг болган.
Моолдуң кызыгаары көңгүс
чанында деп чүвени аңаа
дыштанып, эмненип турган-
нар билер. Ынчалза-даа ол
үеде Тываның Чазааның
Баштың, Шивилигнин бол-
гаш аржаанның тыва чонга
ыдыктыын билгеш, моол-
дарга кызыдыр бербээн.
Бөгүңгү Үш-Белдир курорт-
ту Тывада билбес кижиге чок.

Үш-Белдир биле Тарыс
аржааннарынга нерв систе-
мазының, херээженнер
болгаш кеш аарыгларын
эмнеп турар.

Үстүнде адаан аржаан-
нарывыстан аңгыда, Дустуг-
Хем (Бай-Тайга), Дөргүн
(Сүт-Хөл), Улаатай (Өвүр),
Ала-Тайга (Мөңгүн-Тайга),
Бел (Бай-Тайга), Аңгырактыг
(Өвүр), Суглуй-Ой, Тос-
Баштыг (кайызы-даа Сүт-
Хөлде), Кара-Суг (Чаа-Хөл),
Кызыл-Дуруг (Улуг-Хем),
Маңнайлыг (Танды), Чойган
(Тою), Суг-Бажы (Тес-
Хем), Кегээн-Булак (Чөөн-
Хемчик), Алаш (Барыын-
Хемчик) болгаш Ак-Хайы-
ракан (Эрзин) аржааннары
Тываның чонунга билдингир.
Чоннуң хөй эмненир,
дыштаныр хөлдериңге
Чедерни, Дус-Хөлдү (Танды),
Дус-Хөлдү (Тес-Хем), Дус-
туг-Хөлдү (Мөңгүн-Тайга),
Хадыңны, Каэк-Хөлдү (Кы-
зылдан ырак эвес, 40-45 км.),
Бай-Хөлдү (Эрзин), Шара-
Нурну (Тес-Хем) болгаш Но-
гаан-Хөлдү (Тою) хамаа-
рыштырар.

Виктор ДАНДАР.

Бай-Тайганың Шуй бажы.

Галина МАСПЫК-ООЛ

САЛЫМ-ЧОЛДУҢ ХУВААНАГЫ

Авазы дүжүм багай-дыр деп өөн артыжап, откөзүн чөмгөп эгелээден бээр чыл ашкан. Өске танывазы кижинча дээн болза, кулак даштындан эрттирип болгай-ла, оолдарының авазын эки билер болгаш ашаа-даа, ажы-төлү-даа дүвүрөп, сестип турганнар.

Эртенги даң каразында, кежээ дүне-даа Чеди-Хаан сылдыстарынче көрүп алгаш, чалбарып турганын бо-ла көөрлер. Ынчалза-даа дээрлер оожургал бээринче далашпайн турар хевирлиг, авазының эргеледин ажы-төлүнче хүн херели дег саарлып, чөм туткан аякты сунарында, чассыткан эргелединде сарыккан кударал бары илдең... Авазының чиптестээн дүш-түлү кандыг багай болушкуну оштал турарын ашак-кадай-даа, шору эр апарган оглу-даа билбес. Хүннер ынчаар шуужуп, өскөлиг чүве-даа билдиртпес. Аалга кээр улустар база ол-ла уунда: орук актаар, суг бажы дагыыр, доора эдер, хонук кыпсыр дээш-ле, авазын чалап кээр. Ырак-чооктан келген чон аразында авазының ат-сураа хая даштан быжыг хүндүткелдиг дээрзин оол билер. Бүзүрээр-даа... Бир катап даалың долдур эйт-чөм суккан артыңактыг абытыг херээжен кижиле келген. Шай ижипкеш, ачазы өгдөн үнө бээрге, демги херээжен кижиле карааның чажын чодуп ора, авазыңа мынча дээн:

— Эки-ле чурттап чордум, Хаан дээрим ачызында төлдүг болдум. Өөм ээзи кылбас-тутпазы чок, усшевер кижиле. Та кайыын келген хай тавараан, ол өске кадай-биле чурттай бергеш, уруум-биле бис ийиниң караан кылаңадыр каапкаш барды. Сузум бастынып, ашта-чөмде амдан-даа чок, аал-ораным ээнзирей берди. Мен ышкаш ие кижидир силер, мени кээргеп, дузалап көрүңер... — дээш-ле, хөй-ле чүве чугаалаан.

Удаан кижиле бооп, орунга хая көрнүп алгаш, дыңнааланырга, удатпаанда авазының аяр үнү дыңналган:

— Бо бүгүнү айтып бергеним ышкаш кылып каар болзуңза, чоруун бүдөр-дир. Удавас болур дариыгың хүрээге улуг байырлалында эзерлиг айтка урууңу олурткаш, дыңыңдан чедип алгаш, хөй чон аразыңа кылаштап тур. Ашааң силерни көрүп кааш, адырылбайн баар. Аалыңарже үжелээ чана бээр-дир силер...

Ол бүгү ындыг болган-даа. Удатпаанда чорумал улус хой аразынче кончуг семис ирт салыпкаш барганнар. Демги херээжен кижиниң авазының чедирген дузасынга өөрээш чоруткан белээ ол болуп-тур. Авазы инек саап тургаш азы ыяштап чорааш, чугааланы бээр: — Ыңай бар, бар... Орууң өскээр орукта. Бо коданче кирбе. Ырап чоруп көр... Оглу билер: долгандыр бо турар өрөмчөйдө бир-ле тын үстүр деп барган... Чамдыкта авазы:

— Дуза дилеп кел чоруур улус бар-дыр. Бир хойну дөгөргөш, бода малды соккаш, эддин белеткеп калыңар.

Аңаа кым-даа удурланмас, ола олчаан күүседир. Даартазында айт-хөлдүг улус аал-өдээнге кирип кээр...

Ада-иезиниң чугаазындан оол шал-бул сактыр:

— Кырган ада-ием 9 ажы-төлдүг чораан. Шупту оолдар. Олары өгленип аарга база оолдар төрүттүнген. Тос алышкының хеймери

мээң ачам чаңгыс кыстыг болган. Ол мен-дир мен. Бистиң аймактың улузу менээ хөлчөк ынак, чүгле кыс боорумдан аңгыда, кырган-ачамның өттүр көөр чаяалгазы база менээ доктааган бооп турар. Бичимден эгелеп кырган ада-биле чалалгалар барып эгелээш, аңаа шуут өөренип калган мен. Ол чорта бээрге, аарааш, далып моораарым өгленгенимде читкен чүве. Ынчан чаа-ла он харлыг мен. Кырган-ачам аарааш, турбастай берген. Бергедей бээрге, чанынга хонуп эгеледим. Бир дүне чула кыпсып алгаш, удумзурап олурумда, эжиктен узун, кара хептиг, арны дуглаглыг дөрт кижиле кирип келгеш, ачамның чанынга манаан хевирлиг туруп алды. Та чүге ийик, бар турган чулаларны кыпсыпкаш көөрүмге, караңгы азыгды тырлы берген чүве. Ынчал тургаш даң атсып алган мен. Эртенінде кырган-ачамга ол дугайында чугаалаарымга, шагжок чугаалай-дыр:

— Болур дээн чүве ыяп болур, ажырбас, кортпа... Кежээ дүжүп кээрге, чулаларым кыпсып алгаш, удувас дээш арай деп-ле тутунуп ор мен. Даң агарып эгелээр бетинде дүжөй бердим: чула чырымы имистелип өжөр деп барган. Чыткан аарыг кижиле серт дээш, дүргени кончуг өгдөн үнө халыды. Кара айттыг, кара хептиг кижиге ушкажыпкаш, хая көрбейн, ажыт кире берди. Кум кынны берген ышкаш болган мен. Оттуп кээримге, даң адып келген, чула чырымы шагда өшкөн, кырган-ачамның холу шагда-ла соой берген. Мен уйгуга алзыптаан болзумза, ачам дигир турар ийик дээн бодалдан салгадап аарааным ол ийин — деп, даңзада таакпызының хүлүн кактавышаан, авазы чугааланып ораарын ол сактыр.

Чай адакталып турда, чурт иштинде үймээн өөскээн деп чугаалар аалдарга тарай берген. Ок-чөмзөөн, айт-хөлүн бүдүү белеткеп ап турар улус-даа барла. Кожа аалдарның эр улузу кежээлерде чыгып алгаш, кайыындаа айыыл кээрин баш удур билер эвес бис, ок-боону боштап алгаш олурбас болза, таалаар — деп чугаалажып турганнар. Оларның солун, дүвүрөл долган чугаазын дыңнаалап чыда, үш алышкы чоорту уйгуга алзы бээрлер.

Оол дүне када дааш-шимээнден, авазының алгы-кышкызындан оттуп келген. Бир кижиле дең тудуп алган аптара үжээн, өскези чалгып пашта турган сүттүң өрөмезин холу-биле аспактааш, чиген орган. Ачазы орун азында боозун холдал бар чорда, чыдалыг боо-биле үш дугаар шериг кижиле ооргазынче шанчарга, ачазы ыт чок кээп дүшкөн. Аймай берген турда, авазы чанынга удуп чыткан бичии уруун олче хөмө октапкаш: «Дүрген халчып чоруптуңар!» — деп алгырарга, ийи дүмэзын идиң чорааш, эжиктен хая көрүнгөн: ону бүзээлпел кел чыткан солдаттарың-даа тоовайн: «Чаштыңыңар, дүмаларың кагба!» — дээн ыткыр сымараны бажыңга таңмаланып артып калган. Өөнүң куржангызындан туттунуп чорааш, хараганнар аразынче кире халышканнар.

Аалды долгандыр чүс-чүс одаглар черже чажыпкан изиг көс дег, чалбыштап хып турган. Соккан инектерни көргөш, өрү бустап, мөөрөп турарын көргө, дүүн караңгызында хенертен келген айыыл улам бүзүрөксенчиг эвес, улам коргунчуг болган. Суглаар чер чоогунда шырыш аразыңа чаштына бергеш, канчап билер,

ада-иези үнө халчып кээр чадавас деп бодаан идегели хей ынаныг болган. Өгдөн үнүп келген үш солдаттың чөм хайнып турган чоогунда одагдан алган оттуг кезектерден чалбыраашталып үнгөн от ада-иезиниң өөн хүл-ыйба кылдыр өрттедилкен. Ыглажып-ыглажып, чаглак берип чораан өөндөн арткан ыш чанынче баарындан дитигип чадааш, аргаже улам ханылап, хөмгө келгеннер. Даң агарып орап болганда, дайзыннардаң чаштынып, моон ырадыр чоруур болза эки деп чүвени чаш угааны-биле олар билер турганнар. Бичии кыс дүмэзын чүктеп алгаш, оол дүмэзын холунга чөп-биле баглааш, ооң ужуң бодунуң холунга дыңзыдыр шарыпкаш, хөмнүң сыык черин сакты аарак, сүзүп чорупкан. Арай боорда тайып ужуң, агып бадарының кайзы чорааш, хөм ол чарыынче үнүп келгеннер. Соок сугга доңган болгаш дүмалары ыглаардаа харык чок, акызы «че» депкеш, аргаже кылаштаптарга, соондан басыпканнар.

Ачазы-биле аңнап чорда, бо улуг тайгаже айтыкш: «Мооң артында бис ышкаш көшкүн чон чурттап турар, мал-маганы база дыка хөй» — деп чугаалаанын сактып, ол угже дүмаларын апар чораан. Сагыш дег боор бе, черни одурту кылаштаары дыка берге, аш-чөм чок шагзырап, хүнге дөглөнип, удуксаазы кээр апарган. Бичии уруг: «Аштап тур мен, сугдан эккел, шылап тур мен, авам кайыл?» — деп ыглавастан-даа калган. Ылаштар база эвээлпел, хаядаштыг, элзенинелчеге черге келгеш, бергедей эгелээнер. Чазы эртерге, улуг бүрүлгерге дамдыларын дозуп ижиң, сыптарда арткан катчимис-биле өзүн эдип чорааннар. «Бо даң артында аал бар, ында сүт эндерик» — дээн акызының чугаазын дүмалары эки сактып алган: ыт-дааш чок, күдүйүпкел, бурунгаар калгып-ла ораптар. Та кажанга, та чеженге чедир кылаштажып келген чүвези, хөп-сыны элбер-самдар, чымчак идиктери дештип калганын бодаарга, үр-ле хевирлиг...

Ам мырыңай кылаштап албас, каш баскаш-ла, дыштанып каап чорааннар. Бир эртен бичии дүмэзы туруп шыдавайн барган. Холунга көдүрүп алгаш, элзэн чер эрткеш, оол кээп дүшкөн. Бичии дыш ап чыткаш көөрге, дүмэзы удуй берген ышкаш... «Мен черле болдум, Хаан дээрим, мооң ыңай шыдавас-тыр мен» — деп сымыранмышаан, ол туруп келгеш, кылаштап чорупкан. Калгып ора дыңнаалаарга, соонда чүве-ле шилтир-кейнип турган. Көөрге ийи дүмэзы үңгөп кел чорааннар. Олар карактарының чажы сылаан акызынче буруузуңган дег көрүп, ыт-дааш чок чытканнар. Авам дүмаларың кагба дээн чүве болгай деп бодаптарга, улам мунгаранчыг болган. Салымывыс болду бе деп сагыштааш, дүмаларының чанынга чыдыпкаш, караан шийип алган. Та кайы хире үе иштинде чытканын ол билбес. Арнынга өл дээрге, сукаанындан миннип кээрге, чанында көк бөрү туруп алган, ооң арнын чылгаан турган. Арганың араатан аңының аксынга баарывыс ол-дур деп коргар безин шаг чок, боданган. Демги бөрүзү хенертен халый берген. Арай боорда бажын ковайтып келгеш көөрге, дүмалары ырак эвесе чытканнар. Оон көөрге, мыя бо кээп, кудуруун чайышаан, ээре берген: ыт! Элзэн үе эрткенде, кижилер чугаазы дыңналып келген.

(Уланчылыг).

Школачыларның, журналистерниң, чурт шинчилекчилериниң, чурук тырттырыкчыларының, эгелекчи бөлүктөрүниң, тус чер чагыргаларының кичээнгеинге

МЭЭҢ ТИИЛЕЛГЕМ

ТӨЛЕВИЛЕЛДИҢ
ТҮҢНЭЛДЕРИҢ
ҮНДҮРЕР

Дараазында номинацияларга конкурс ажилдарын

НОВАБРЬ 15-КЕ чедир хүлээп алыр:

1. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тываның киржилгезиниң билимдээн арыннарының, Тиилелгениң юбилейлиг чылының болушкуннарының дугайында эң тергин парлалга материалдары. Чылдың февраль 1-ден октябрь 30-ге чедир материалдар парлаттын солуннарны, оларның электроннуг бижимел файлдарын оргкомитет кириер.

2. «Бийир шенелдези», Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тываның киржилгезиниң билимдээн арыннарының дугайында, дайың төрөлдөрүнүн болгаш чоок кижилериниң киржилгезиниң дугайында школачыларның эң тергин шинчилел материалдары. Хөмчээли 7-10 арындан ашпас ажилдарны электроннуг байдалга хуулап, фото-чуруктар jpeg форматка чогулгалыг болур.

3. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тываның киржилгезиниң билимдээн арыннарының, Тиилелгениң юбилейлиг чылының болушкуннарының дугайында эң тергин телевидение сюжеди бол видеofilм. Видеофайлдарны Mpeg, avi, DVD форматтарга хуулап алыр.

4. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тываның киржилгезиниң билимдээн арыннарының, Тиилелгениң юбилейлиг чылының болушкуннарының дугайында эң тергин радиопрограмма. Ажилдарны Mp3 форматка хүлээп алыр.

5. Дайын чылдарының эрги чоруунуң дугайында эң тергин рассказ. Фото-чуруктуң бодун азы сканерлээн файлды электроннуг хевирге сөзүглели-биле кады хүлээп алыр.

6. «Мээң Тиилелгем» деп темага эң тергин интернет-арын, чурттуң Улуг дайынынга Тываның киржилгезиниң билимдээн арыннарынга, Тиилелгениң чылының болушкуннарынга тураскаатты интернет-ресурсту ону кылган кижиле дугайында медээ-биле кичирер.

7. Тиилелге чылының болушкуннарының дугайында эң тергин фото-ажыл. Фото-чуруктарны электроннуг хевирге 1500x1000 чээлдиг кылдыр jpeg азы tiff форматка авторунуң болгаш тыртты үезиниң дугайында медээ-биле кады чорудар.

8. Фронтчуларны деткиринче, Ада-чурттуң дайынының киржилгезиниң тураскаалдарын мөңгөжидеринче, орункулудуга черле чаагайжыдарынче угланган Тиилелге чылының эң ажыктыг акция Эрттирген акция дугайында хөмчээли 2 арындан ашпас фото-чуруктарлыг (ниити саны бештен хөй эвес) бижиттинген отчетту хүлээп алыр.

Конкурс материалынга киржилгеге чагыынга конкурс киржилгезиниң дугайында медээлерни, харылзажыр телефоннарны, кичирер турар материалдың солунга парлаттынганын азы эфирже үнө бадыткап турар МИЧ-ниң редакторунуң шыңзылгазын кожоңы эртерге чугула. Ажилды «Тос Эртине» деп төлевилелдин оргкомитетинче дужаар. Тел/ факс 8(39422) 2-12-27, тел. 8(39422) 2-11-19, e-mail: tosetine@mail.ru. почта адреси 667000, Кызыл хоорай. Чүлдүм кудумчу 18, каб. 315, 324.

Жюри немей тускай номинация тургузар эргелиг. Конкурсунуң түңнелин 2010 чылдың төңчүзүндө байырлыг элзээр үндүрер. Тиилелчилерге өртөктүг шаңналдарны тыпсыр.

Эң тергин конкурс материалдарын «Мээң Тиилелгем» деп номинацияга парлаар, ол 2011 чылдың бирги кварталында үнер.

Журналистерниң, эгелекчи бөлүктөрүниң, чурук тырттырыкчыларының, хандыкшылдыгларның, тус чер чагыргаларының кичээнгеинге

ТОС ЭРТИНЕ: оргкомитет дараазында

үе-чаданы чарлаан

НОВАБРЬ 15-КЕ чедир дараазында номинацияларга конкурс ажилдарын хүлээп алыр

1. Тываның чагыда кирген онзагай черлериниң дугайында эң тергин парлалга материалы. 2010 чылдың февраль 1-ден октябрь 30-ге чедир материалдар парлаттынган солуннарны, оларның электроннуг бижимел файлдарын оргкомитетке кириер.

2. Республиканың чагыда кирген онзагай черлериниң дугайында эң тергин фото-ажыл. Фото-чуруктарны электроннуг хевирге 1500x1000 хөмчээлдиг кылдыр jpeg азы tiff форматка авторунуң болушкуннарының дугайында медээ-биле кады чорудар.

3. Тываның чагыда кирген онзагай черлериниң, а ол ышкы төлевилелди күүседип турарының дугайында эң тергин телевидение сюжеди. Видеофайлдарны Mpeg, avi, DVD форматтарга хуулап алыр.

4. Чагыда кирген онзагай черлериниң болгаш «Тос Эртине» төлевилелдин күүселдезиниң дугайында эң тергин радиопрограмма. Mp3 форматка ажилдарны хүлээп алыр.

5. Чагыда кирген онзагай черлериниң чаагайжыдалыгың талазы-биле эң тергин акция. Эрттирген акциялар дугайында 2 арындан хөй эвес, фото-чуруктарлыг (ниити саны 5-тен хөй эвес) бижиттинген отчетту (объектиниң чоруун кошканы эки) кириер.

Конкурс материалынга киржилгеге чагыынга конкурс киржилгезиниң дугайында медээлерни, харылзажыр телефоннарны, кичирер турар материалдың солунга парлаттынганын азы эфирже үнө бадыткап турар МИЧ-ниң редакторунуң шыңзылгазын кожоңы эргежок чугула. Ажилды «Тос Эртине» деп төлевилелдин оргкомитетинче дужаар. Тел (факс) 8(39422) 2-12-27, тел. 8(39422) 2-11-19, e-mail: tosetine@yandex.ru. почта адреси 667000, Кызыл хоорай. Чүлдүм кудумчузу, 18, каб. 319, 324.

Жюри немей тускай номинация тургузар эргелиг.

КАДЫК ЧОРААНЫ-ЛА ДЭЭРЕ

(«Больничныйлар» төлевирлеринде өскерилгелер)

Кижип деп амытаннын базынмас чүве-ле чок, бир турарында — аарыг-аржык. Эх, кижип хөөкүйнү-даа дээрл аан, хензиг салгынга алыскаш, думаалай ээр, чөдүрө бээр, ээди изий бээр. Оон-на кижип кындан үнүп, чымчак орун-биле «найыралдашкаш» кыдыптар. А ол аразында ажы-төл, алган эш, бажың-балгат база ажыл-хожул өскүссүрөп чыдып каар. Кыдыг-даа болза, ажылдап турар кижилерге аарый бергеш, өске улуска чываан халдатпайн, дыштыг, кыдыг эмненип алгаш, ооң соонда каң кадык кыдып үнүп келир арганы бистиң чуртувустун күш-кыдыг углап-баштап турар хоойлу-дүрүмнери баш бурунгаар көрүп кааны эки болбас аргажок. Ынчангаш бо үеде ажылдап турар кижип аарый бергеш кин акша-көпеекке улуг дыка кызагатпас болур. Андагы үелерде дег аарый бээр, ажылындан үр октаптар, эки дизе, ол үеде акша-шалың чок турганын ам бодап кээр, коргунчуун. Бис ам кий бээр болзувусса, ажыл берикчизи — каанының баштайгы ийи хүнүн, а арткан хонук-кы социал камгаладылга фондузун дамчыштыр кевис төлөп бээр.

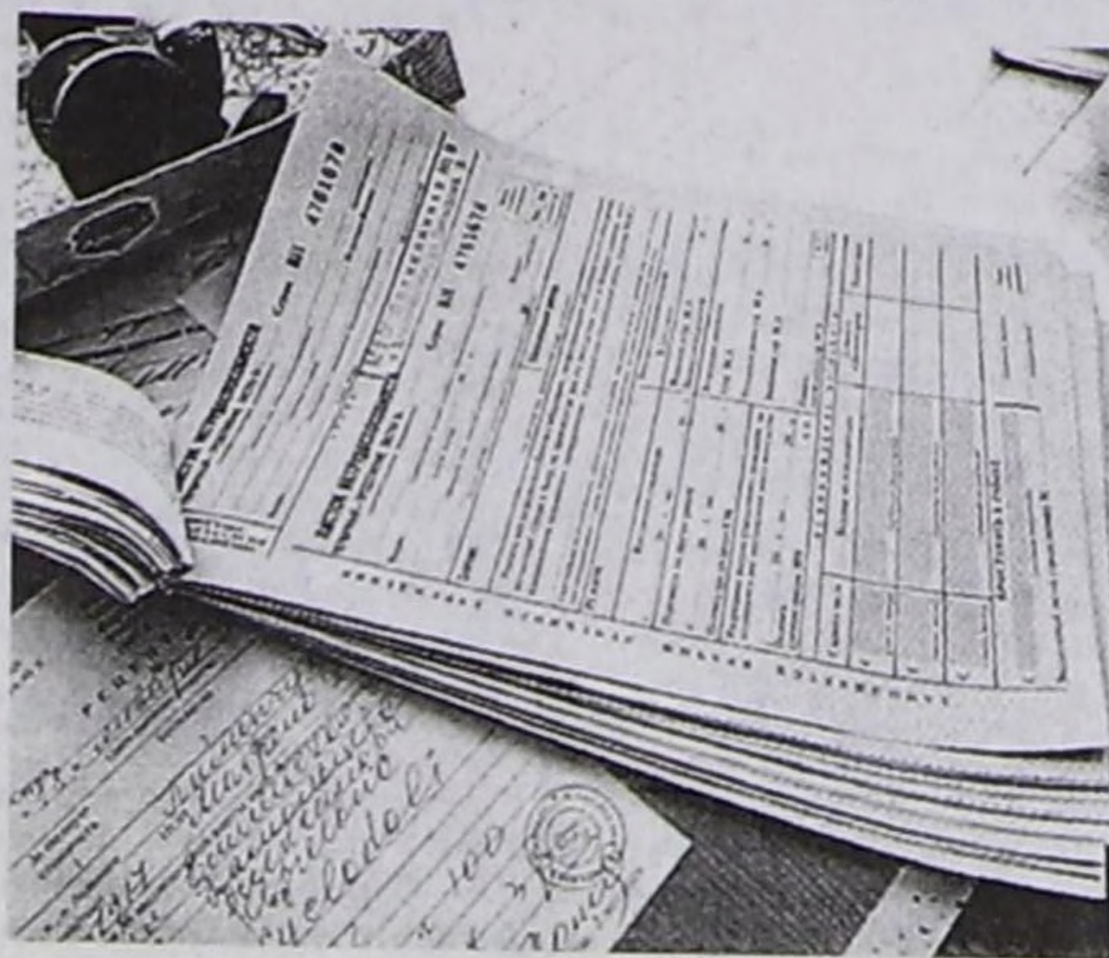
А харын ажылдавайн кал чыдарга-даа, ажылга кыдыр дырбайнып келгенин аша-шалың алыр, ооң ур-жылыгга ажылдаарындан чүүл тургустунуп кел-күрүневис шала кажар кылап каан: ортумаа-биле алыр шалыңы хире ак-100 хууну чүгле 8 чыл кыдып каапкан кижилерге, 5-8 чыл ажылдаан ки-айда ортумак шалыңы-узуун, артканнарынга 60 төлөп бээр көрдүнгөн. А үезинде кижип шуут кызын-на, артпас, ынчалза-экижиң алгаш, ажылдап кыдыр. А-даа ниити ажыл стажы кыдыр берген улуска ажыл-е далажырынга кыдыг-даа чок болуру билдин-карын ажылдаксай бер-н башка. Бистиң респуб-лика чурттакчылары база кыдыр «чаагай» байдалда кыдыр чурттап турар бис. Кыдыкы Соңгу чүктүн а деңнеттинген деңис-ажылдап-чурттап турар кыдыр бээр, оларга айда кыдырдың 100 хуу хем-еңнежиң турар «боль-ны» төлөп бээр кылдыр көрдүнгөн. А, кижип амытаннын өөреничели аажок кыдыр бис, Россияның кыдыр-ла болза, ажылдап кал каапкаш, халас акша кыдыр кыдыр болгай. Аш күрүнениң бодунун кыдыр амыдырал бай-кыдыршылын чогуур үе-экижидип алгаш, дыш-кыдыр үнүп келзин дээр ашкынын сыр өскээр кыдыр таварылгалар кыдыр. Тодаргайлаарга, а, мегеленип, азы кыдыр улугун дамчыштыр кыдыр кыдыр турар организа-ция, үндүрүг, социал кыдыр боттарының «кар-ны» төлөп турар чыгыс кыдыр саң-хөө каражага кыдыр улустар бар. А, кижип таныырым Республиканың бир

чугула болгаш улуг дээр албан черинге хөй чылдарда ажылдап каапкан, таныы-билер улугу эңмежок. А бо үеде ажылдап турар чери дыка харыскалыгы. Чылда дөрт катап улуг дээр ажылды чору-дар ужура таваржыр — отчеттар, ажылдың түннелдерин үндүрери... Оон-биле кады ук кылдисте ажыл-дап турар ийи эки бар-даа болза, кол кижип утгай болуп кээр. Шак ол дүшкүрүлүг, чай-хос чок үези келир-ле, угбазы «аарый» берип, «больничный» чоруй баар. Өске эштери ук ажылды хилинчектенип тургаш күсседип каарга, хамык чүве оожургай бээр, ам кээр «экижи» бергеш, ажылдап үнүп келир болгаш, ажылдап артып калган эштери-биле дең, харын-даа артып турар хөй акшаны сагыш амыр төлеттирип алыр. Ынчалза-даа ооң-биле хамык чүве кызыгаарланмас, чылда бир удаа алыр шөлээзи база доктааттыгын. Үе-хуусаазындан узап чоруй баары чыңыл болган. Чылдагааны — шөлээ үезинде база «аарый» берип, улаштыр ук аараан хонуктарын узаттырып алыр. Бир талазында мындыг белени-биле «больничныйлай» бээринин чылдагааны — угбайның кады кыдыр-ла, кошак. Назы-хар улга-дырга, кадыкшыл база баксыраар болгай. Ынчангаш улгады берген кижип бюллетень алыры, аныяк улуска бодаарга, чик болур. Ынчалза-даа бо угбайның аары эң херектиг үелерде кээр кирип кээр эмин эрттир каразыңыг эвес-тир бе?

Шупту улус ындыг эвес дээр билдингир, ынчалза-даа шак мын-дыг ийи-чаңгыс кижилер безин бистиң, ак сеткилдиг үндүрүг-төлевирлер чорудуп турар хама-тыларның, «карманнарын» кайы хире курулгалап турар деп бодаар силер?

Төлевирлерин айда ортумак шалыңга деңнеттиңип турарын каш-даа удаа үстүнде медеглээр бис. А ол айда ортумак шалыңның хем-чээр канчаар үнүп турар деп сонуургаар улус турары чугаажок. Ажылдап турар кижип бир айда ортумаа-биле ажылдап ап турар шалыңның хемчээрин үндүрерде, бир бүдүн чыл азы 12 ай дургу-зунда ажылдап ап турган акша-зының шупту хемчээрин чугула

алыр. А бүрүн хемчээрлиг төле-вирге 6 ай ажылдапкан соонда-ла семеп болур. Ынчангаш шак бо чүүлге үндезилеп, күрүнениң «кар-манын» курулгалап кажар арганы база кижилер бодап тыпкан. Ол кажар арга ажылдап турар херээ-жен кижип саатталган болгаш божаны-биле холбашкан болур. «Больничныйларның» база бир

тускай хевири — саатталганы бол-гаш божаны дээр декрет деп адаттынар төлевирлер. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, күрүневис саат-талган ие кижип божуур хуусаа-зынга чедир 70 хонук, божан соонда база ол хире үе дургузунда кадык быжыгалап, күш кирип дыңзып алзын дээр, ук иелерин айда ортумаа-биле ажылдап ап турган шалыңын ажылдаан ста-жындан хамаарылга чокка, бүрүнү-биле төлөп берип турар.

А чамдык кажар кижилер саатталы берген херээжен кижип (та төрөл-дөргүлү, та эш-өөрү бол-зун) дыка дүрген шору төлевирлиг ажылче кирипкеш, бүгү төле-вирлерин ап турар. Харын-даа чүгле социал камгаладылга фондузундан шак ындыг төлевирлерни кажарлап алыр сорулга-биле түр үеде тур-густунуп келгеш, сааттыг херээжен-нерни ажылче хүлээр ап турган суг «фирмалар» бар. Олар бүгү төле-вирлерни алкаш, эртенде дүжүп калыр. Күрүнеге, бистиң «карман-нарывыска» кайы хире улуг когарал-дыр?!

А күрүневис халас чүве бээр хире эвес болгай. Ынчангаш шак бо байдалдан уштунар арганы тып алган. Чоокта чаа Россия Федера-циязының Күрүне Думазынга аара-нының уржундан ажылдаар арга чок болган таварылгаларда социал төлевирлерге хамаарышкан хоойлу-дүрүмнерге өскерилгелер кири-ринин саналдаан төлевилелди бир дугаар номчулгага хүлээр алган. Ында кыдыг өскерилгелер кирип турарыл дээрзин сонуургап кө-рээрлиңер.

Бир дугаарында, хамааты-эрге-хоойлу утка-шынарлыг керээр-биле ажылдап турар хамаатыларга социал төлевирлер-биле холбаш-кан. Тодаргайлаарга, кыдыр-бир ажыл кыдыр, ачы-дуза чедирер болгаш авторжу чагылар-биле ажыл кылып турар ажылдакчылар дээр бо хүннерде чүгле Пенсия фондузу-биле Ылап-ла эмчи камга-ладылгазының фондузунче төле-вирлер кылдынып турар болза, Социал камгаладылга фондузунче

төлевирлер чоруттунмайн турган. Ынчангаш шак бо ажылдакчылар аарый бергеш, «больничныйлар», азы саатталы бергеш, «декрет-ныйлар» деп адаттынар төлевирлер алыр эргези чок болур.

Чаа төлевилелде шак мындыг, колдуу түр үеде ажылдаары көр-дүнгөн ажылдакчылар дээр Социал камгаладылга фондузунче төлевир-лер чоруттунары кириптинген болуп турар.

Ийи дугаар өскерилге аарааны үези дээр төлевирлер чорударда ажылдаан стажынга хамаарышкан. Ажылдап турар кижилерге ортумак шалыңының 100 хуу хемчээрин ам-гы үеде дег, 8 чыл ажыр ажылдап-канда эвес, а 15 чыл ажылдаан соонда төлөп бээрин саналдаан. Шак бо санал ниитилелдин, проф-эвилелдерин иделкейлиг удур-ланышкынын болдурган турган. Ол удурланышкынарны билип болур. Аныяк улустун амыдыра-лында ол чокка-ла бүгү чүве нарын-берге — оларның ажы-төлү чаш, бажың-балгат амдызында садып азы тудуп ап шыдаваан, хөлезилеп чурттап турар, а ажылдаан стажы, дуржулгазы чок болганындан шалыңы база шоолуг эвес болуру тодаргай. Ынчангаш аныяк кижип амыдыралга турумчуп алыры бистиң күрүневисте дыка берге. А бо өскерилге ол чокка-ла нарын амыдыралга база бир бергени немеп турар — аныяк улус акшазын ышкынмазы-биле кадыкшылын артыне октапкаш, ажылдап туруп берип болур. Ооң түннелинде оларның кады эгиттинмес кылдыр үрелир болгаш күрүне бо удаада акша эвес, а хамаатызын ышкынып болур.

Ынчангаш бо бүгү барымдаа-ларны Күрүне Думазының депутат-тары кичээнгейге ал көргеш, назы-хар талазы-биле кызыгаарлааш-кынарга өскерилгелер кирибес деп санал-биле төлевилелди хүлээр алган.

А үш дугаар өскерилге ажыл-дакчызының аараан хуусаазының төлевирлеринге ажыл берикчизи-ни кирипкешинге хамаарышкан. Бо хүннерде ажылдакчызының аарый бергенин баштайгы ийи хү-нүн ажыл берикчизи организациязы төлөп бээр көрдүнгөн болза, төле-вилелде ук хуусааны үш хонукче узадып каары көрдүнгөн. Шак бо чаартылга ажыл берикчилеринин удурланышкынын үндүргени билдингир. Чүе дизе, бүдүн чартык чыл бурунгаар Россияның чааа

социал камгаладылга реформазын эгелеп тура, ажыл берикчилеринге болгаш ажылдакчыларга байдал багай талазынче өскерилбес деп аазаан турган. Ынчалза-даа чоокта чаа шыдажып эрткеневис эконо-миктиг кризис ол аазаашкыны бис кырынга салып каанының ур-жуундан шак мындыг шитпирге келир ужура таварышкан. Чүгле харын Күрүне Думазы шак бо хемчегни чүгле 2011 чылда ботта-ныр кылдыр доктадырын, ооң соонда ук айтырыгга катап эглип келгеш, катап кызырар азы ол хевээр арттырарын шитпирлээр саналды кирипкен болуп турар.

А дөрт дугаар өскерилге төлевирлерин эге хемчээр болур айда ортумак шалың хемчээрин санап үндүреринин негелделеринге хамаарышкан. Бо хүннерде ук ортумак хемчээр үндүрерде, бир бүдүн чылдың орулгазын кичээр-гейге алыр дээрзин айткан бис. А чаартылгалар езугаар ам ажыл-дап турар кижип бир айда ор-тумаа-биле ажылдап ап турар ак-шазының хемчээрин тодардырда, сөөлгү ийи чылдың азы 24 айның дургузунда ап турган шалыңының хемчээрин көөр апар. Шак бо өскерилге акша-шалыңы өзүп олу-рар кижилерге азы эвээр шалың-ныг черден шору хөй шалыңыг ажылче депшип келген кижилерге багай болуру чугаажок. Ооң ка-дында чылдан чылче акшаның үне-зи база бадып турар болгай.

Ооң кадында бистиң бир ажыл-дан өскезинче шилчири онза неперенгей үевисте аарый берген кижип өске ажылдап турган че-ринден шалыңының хемчээринин дугайында медез чыырының бер-гезин. А бир эвес ол эрги ажылдап турган организация дүжүп калган болза? Аарып турар кижип ам хамык шалың дугайында шынзылгалар чыып хилинчектенир дээр ол эвес ирги бе?

Ындыг-даа болза шак бо хем-чег чүүлүн эгезинде киригенивис кажарлаашкынардан камгалал хе-вирлиг кылдыр чогааттыгын болуп турар. Доктаамал ол-ла ажылында ажылдап турар кижилерге шак бо өскерилге багай салдар чедирбес деп, хоойлу төлевилелин ажылдап кылган кижилер санап турар.

Шак бо бүгү чаартылгалар бо хүннерде «арыпкан» Социал кам-галадылга фондузун «балдырын дыңзыдып бээр» ужуруг: специа-листтерин санап кааны-биле фон-дунун бюджетди 2011 чылда 74,8 млрд. рубльге көвүдөй бээр ужуруг.

Бо бүгү өскерилгелер «соңгу чүкчүлөргө» амдызында улуг өскерилгелер тургуспас-ла хе-вирлиг. Ынчалза-даа үе келир, биске база чедип келири чугаажок. Ынчангаш аарывазын кызыдып, кадык-чаагай амыдыралды тудуп, камнанып-ла чорааны дээр хевирлиг.

Шак бо айтырыгы сайгарып тура, бис мында күрүне азыралыга амдажып калганымыс ол бе, азы, өске күрүнелерде бо талазы-биле байдал кыдыг ирги дээр бодап бажымга кирди. Амдызында ук айтырыгы сайгарбайн, дараазында ачаа эглип кээр, өске күрүнелерде хамаатыларның социал камгалалын канчаар, кайы хире хемчээр бот-тандырып турарын сонуургап кө-рээрлиңер. Ужурашкыже!

Юбилейинер-биле!

Хүндүлүг редакция!

Бистиң ынак ававыс **Антонина Даш-ооловна КАРА-САЛ** ноябрь 6-да мугур хар харлаар. Ававыска төрүттүнгөн хүнү-биле байырывыс чедиреп, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа бистиң-биле деңге хөглөп, өөртүп чоруурун күзедивис.

Бистиң ачавыс—«алдын холдуг» шевер, эрес-кежээ, арыг-силег, үнгөн-кирген чонунга хүндүткелдиг, эштиг-өөрлүг онза кижиге. Ол— хөй санныг төрөлдөргүнүн чөлөнгөйү, кады төрөөннөргүнүн башкарыкчызы, дузалакчызы, ажы-төлүнүн азыракчызы. Ийи кызы бистерни эртем-билигге чедирер, келир үеде амыдырал-чуртталгавыс дээш бүгү-ле күжүн берип чоруур.

Эзим-арга, чечек-чимис шимеп каастаан,
Эткен хектиң өткүт үнү чаңгыланган,
Эвеген чаш кавайлымында өскенивис
Эртинелиг, эргим чуртум Хөндөргөйде
Эртен үнгөн чырык хүнүнүн херели дег,
Эргеледип куспактааштың чассыдып кээр,
Эриг баарлыг, буян чолдуг, уян хөөнүг,
Энерелдиг, эргим, чараш ава кижиге чурттап орап.
Эргим авай! Силерниң могаг-шылаг билбес күжүңер, оожургал чок сагыш човаашкыныңар, уругларыңар бистерге сөңнээн буяныңар дээш четтирдивис!

Санкт-Петербург хоорайда студент уруу Азиана Кара-Сал,
Кемерово хоорайда студент уруу Сайзана Кара-Сал.

ДЫҢНАДЫГ

Тожу кожуунун чагыргазынче Россия Федерациязының хамаатызы **Артыш Юрьевич Актан** чурттакчылыг суурларның черлеринден хуу чуртталга бажыңын тудары-биле Тыва Республика, Тожу кожуун, Адыр-Кежиг суур, Малчын, 38 «а» деп адреске ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр (шөлү чижеглеп санаан, ону хемчээген соонда билдинер) чер участогун үш чыл хуусаада арендага бээрин дилээн билдиришкин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо дыңнадыгны парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда бижимел удурланыш-кыннарны дараазында адреске хүлээп алыр: Тыва Республика, Тожу кожуун, Тоора-Хем суур. Октябрьская кудумчузу, бажың 20.

Чагаалар аразындан

МЭЭН БАШКЫМ

Мээң башкымны Лориса Ак-кысовна Ондар дээр. Ол дыка эки, хүндүлээчел, чазык-чаагай, өөреникчилер-биле чугаалажып билер. Ол— мээң авамны база эге класс-тарга өөрөткөн башкызы. Авам ты-ва дыл болгаш чогаал башкызы болган.

Мен башкымга дыка ынак мен.

Өөреникчилери бистерни эртем-билигге өөредип чоруур баш-кывысты дыка хүндүлээр бис.

Баар оруун чырыткызы
Башкы деп сөс үнелиг.
Эртемнерниң туюлунга
Эчизинге чедире бээр.

Долума МОНГУШ,
4-кү классың өөреникчизи.
Сүт-Хөл кожуун.

Күш чок деп санаар

Чаа-Хөл ортумак школазы муниципалдыг өөредилге чериниң 2007 чылдың июнь 23-те **Рудик Михайлович МААТЫ-ООЛДУН** адынга тывысканы 17 АА №0002076 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажыңда чаа 30 квартиралыг, чурттаарыңа аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира— 44 дөрбелчин метр;
2 өрээлдиг квартира— 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

Николай Алексеевич
АЛЕКСЕЕВ

Саханың (Якутияның) болгаш Россияның сураглыг огу, бистиң онза үнелиг коллегавыс, Россия Федерациязының эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң доктору, профессор, Россия Федерациязының эртем болгаш техника талазы-биле күрүнө шаңгалының лауреады, РЭА-ның СС-ының гуманитарлыг шинчилелдер болгаш Соңгу чүктүн эвээш санныг чоннарының айтырыгларының институтунун директору **Николай Алексеевич Алексеевич** элекке мөчээни-биле ханы кажыдылган Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дирекциязы болгаш эртем ажылдакчылары илередип тур. Россияның эртеми Николай Алексеевич Алексеевич нүүрүңге эгиттинмес чидиргеге таварышкан.

Н.А. Алексеев 1939 чылдың сентябрь 29-та Якут АССР-ниң Ленин районунун III Бордон деп черге төрүттүнгөн. 1954 чылда ортумак школа дооскан соонда Ленинградтын күрүнө университетиниң төөгү факультетинче өөренип кирген, ону 1959 чылда дооскан. Бодунуң күш-ажылчы базамын Якут АССР-ниң Төл күрүнө архивиниң улуг эртем ажылдакчызы албан-дужаалдан эгелээн. 1962 чылдан 1965 чылга чедир ССРЭ-ниң ЭА-зының Этнография институтунун аспирантуразына өөренип турган. Ону дооскан соонда ССРЭ-ниң ЭА-ның Этнография институтунга улуг эртем-техниктиг ажылдакчы болуп, ооң соонда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында шажын херектериниң талазы-биле чөвүлелдин улуг инспек-

торунга ажылдаан. 1967 чылда кандидат диссертациязын чедишкенин камгалаан. 1969 чылдан ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь филиалының Якут филиалының дыл, литература бөтөөгү институтунга биче эртем ажылдакчызы эртем ажылдакчызы болуп ажылдап чораан. 1971 чылда Н.А. Алексеев диссертацияны чедиш-камгалааш, төөгү эртемнериниң доктору апарган.

Николай Алексеевич Тыва-биле быжыг хар-лыг эртемден чораан. Ооң дорт киржилгези тыва фольклорун «Тыва тоолдар», «Тываның дырлыг тоолдары» чырыкче үнгөн. Элекке рүүнү биче-ле мурнунда «Тываларның мик-легендалары, тоолчургу чугаалары» деп ному коллегалары З.Б. Самдан, С.М. Орус-оол Куулар, Ж.М. Юша олар-биле кады турп автоларының бирээзи турган.

Николай Алексеевич Тывага чаңгыс эвез кээп чораан. Ол Тожуга, Чөөн-Хемчикке, Сүт-Бай-Тайгага эртем экспедицияларына к турган. Ооң түннелинде тываларның амыдырал-талганын, чаңчылдарының дугайында эл эртем ажылдарын бижээн.

Чымчак сеткилдиг, кижилерге дузалаары жан-даа белең, езулуг эртемденнин, Тывага гайы-биле ынакшып чораан кижиниң дуга чырыткылыг тураскаал бистиң чүрөктеривис мөңгөде артар.

Ш.В.Кара-оол, А.П.Дамба-Хуурак Бичелдей, Е.Д.Монгуш, М.Х.Маңнай-оол Монгуш, С.М.Орус-оол, З.Б.Самдан, З.К.В.Ю.Сузукей, А.А.Даржай, М.А.Хадахан Куулар, А.С.Донгак, У.А.Донгак, М.Б.Э.Б. Мижит, Л.С. Мижит.

Байырлал хүннеринде чүү болурул

Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганын хүнүңге тураскааткан байырлал хемчеглери (муниципалдыг тургузулганың аңгы планны-биле) — ноябрь 1-7 хүннеринде.

Социал хандырылга органның даңзында турар нызылап кырааннарга, инвалидтерге болгаш чедимче чок өг-бүлелерге чедери — ноябрь 1-ден 5-ке чедир.

1998-99 чылдарда төрүттүнгөн оолдар ортузунга хол бөмбүүңге республика маргылдаазы — «Автомобилист» спорт комплекзи, ноябрь 2-ден 8-ке чедир 10.00 шакта.

«Өөрүшкүнү сөңнээр дизе, ээлдек болгаш эки бол» деп республиканың сайгарлыкчыларының Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчилеринге байыр чедирешишкин — хоочуннарның чурттап турар черлеринге ноябрь 3-6-да.

Көдээ ажил-агыйының республика ярмарказы — Эки турачылар кудумчузунга ноябрь 4-6-да 10.00 шакта.

Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганын хүнүңге тураскааткан митинг, боодал чечектерни салыры — Тиелелге шөлүңге ноябрь 4-те 11.00 шакта.

Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганын хүнүңге тураскааткан байырлал концерти, чоннуң хөглээшкени — Арат шөлүңге ноябрь 4-те 12.00 шакта.

Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганын хүнүңге тураскаадып, күрүнө символикаларын эки билиринге мөөрей — Рабочая кудумчузунда 56 дугаар бажыңда ЭУЧТ-ке ноябрь 4-те 11.00 шакта.

Аныктар ортузунга теннис маргылдаазы — Культураның болгаш дыштанылганың национал

парыгында теннис залына ноябрь 4-те 12.00 шакта.

Тыва Республиканың Национал оркестр концерти — Улусчу чогаадылга бажыңына 18.00 шактарда.

Эр улус аразыңа бильярдка маргылдаа Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгында бильярд залына ноябрь 5-те шакта.

Кожууннарда херээженнер эге органдарының командаларының ортузунга кетболга республика маргылдаазы — И.Я. аттыг спорт комплекзи, ноябрь 5-те 10.00 шакта.

Тыва Республикага Хакасияның культура хүннери

«Улгер» национал оркестриниң концерти (уругларга «Ковиль» лекторий программасы) Улусчу чогаадылга бажыңына 14.00 шакта.

Хакас Республиканың симфония оркестриниң «Музыкалыг фантазия» уругларга программасы — Тываның ку филармониязына 14.00 шакта.

«Улгер» ансамблдин күүселдизин «Огниво» хөгжүмнүг тоол — Тываның ку филармониязына 16.00 шакта.

Хакас Республиканың уран чүүл ма-лериниң гала-концерти — Улусчу чогаадылга бажыңына 18.00 шакта.

ТР-ниң школа-интернадының шаңгалы 1996-97 чылдарда төрүттүнгөн элээди ор- ортузунга хостуг хүрешке республика мар- даазы — «Херел» спорт залы, ноябрь 5-тен чедир 10.00 шактан.

«Магистраль-4»

ниитилелде гараж садып тур мен.

Харылзажыр тел.:
3-62-06;
8-923-263-24-17.

(Солуннуң дараазында номери ноябрь 9-та үнер).

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Ажыл-амыдыралымга дузалажып, ажы-төлүмнү азыражып, даайын деткип чораан, угба-честемниң уруу, Чыргакны ортумак школа 8-ки класының өөреникчизи **Виктория Орлановна КУУЛАРНЫ** орукче үдешкен суму чагыргазына, «Чинчилер» уруглар садына, Чы ортумак школазына, «Тываавиа» бүдүрүлгезинге, Сарыг-Донган Хеймер-оолдарга, Бизеймааларга, Макталдарга черге чедир мөгөй-дигис.

Бистиң хеймер күдээвис **Шораан Күнзенович ДОНГАКТЫ** орукче үдешкен чонувуска, Шеми Донгактарына, улуг кудавыс Ак-ооловнага, онза күдээвисти сөөлгү орукче үдешкен Бай-Ха Сосновкадан, Хадыңдан, Ильинкадан база Чыргакыдан келген чон черге чедир мөгөй-дигис.

Дамбаадан

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 4 ама.
Тираж 7610. Чагыг 131. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит»
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орто Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-га парлаан.
(Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган санын болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар ботта харыылаар.